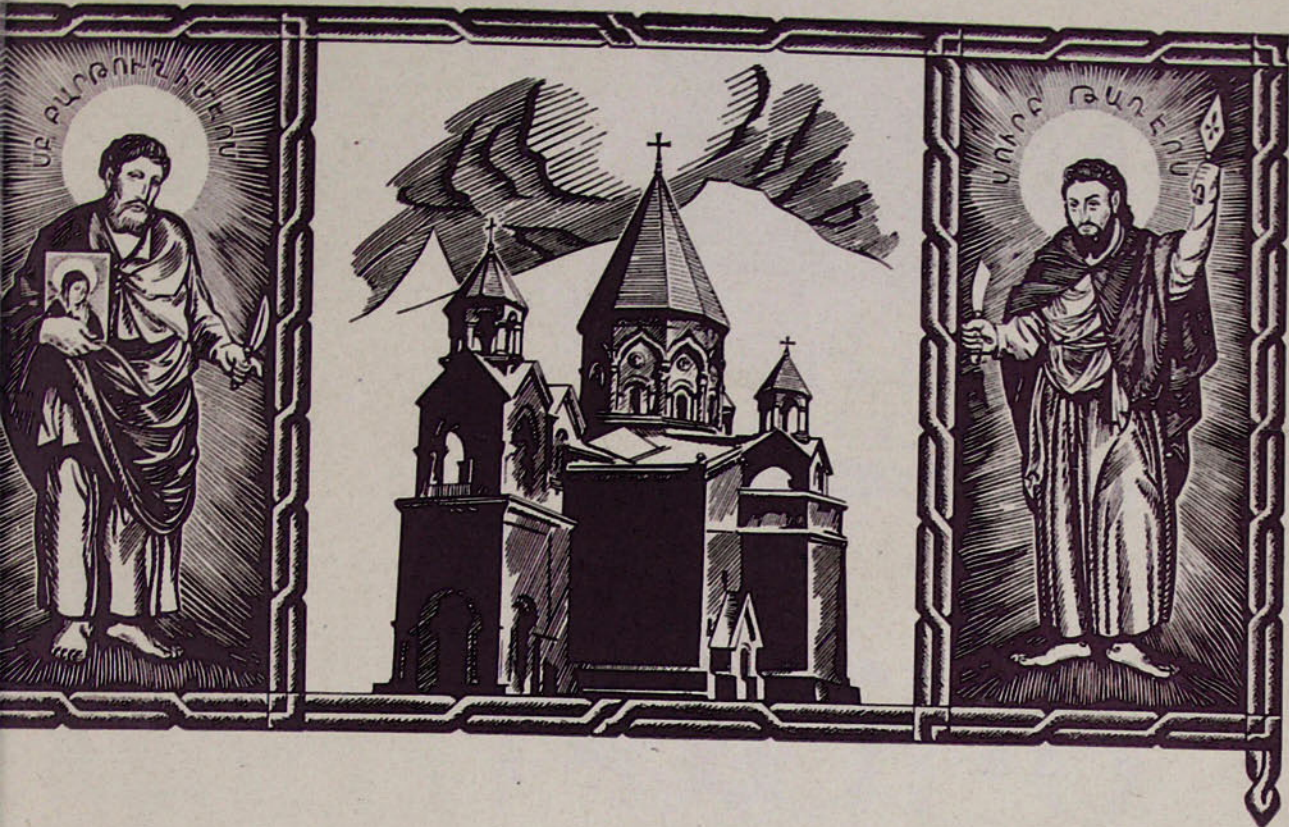
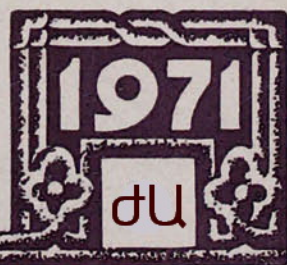
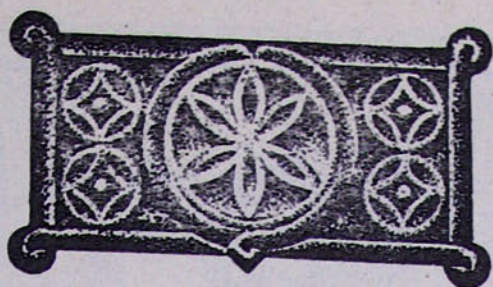

ԶՄԻԱԾԻՆ

Ի Ը
ՏԱՐԻ

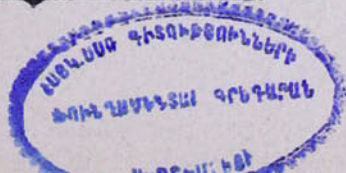
ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՒՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Դոյնիքեր

1971

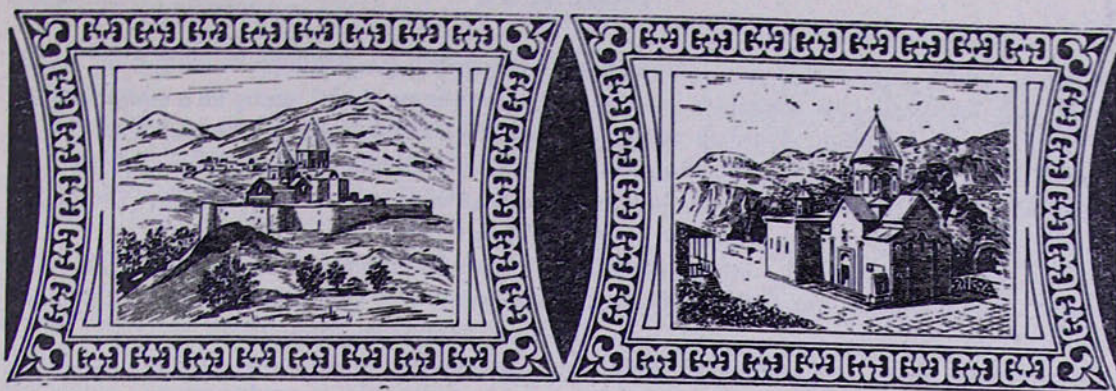
98/6

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

Մեր եկեղեցական օրացույցում ամեն տարի հոկտեմբեր ամսվա ընթացքում նշվում է տոնը ընդհանրական եկեղեցուն պատկանող «երկրտասանից վարդապետաց»:

Եկեղեցու հայրերի այս ցուցակը սքանչելի մի համադրություն է Արևելքի և Արևմուտքի եկեղեցիների մեծ հայրապետների և իր մեջ բովանդակում է ներկայացուցիչները քրիստոնեական մշակույթի և մտածողության, աստվածաբանական գիտության և համաքրիստոնեական բարձրագույն Աթոռների ու դպրոցների:

«Վարդապետք եկեղեցույ» են կոչվում առաքելական դարից մինչև 8-րդ դարն ապրած եկեղեցու այն մեծ և սուրբ հայրերը, որոնք թողել են բազմաժանր և հարուստ մատենագրական ժառանգություն և որոնց դավանաբանական, ջատագովական գրքվածքները մեծ նշանակություն են ունեցել և ունեն մինչև այսօր և ճանաչված հեղինակություններ են հանդիսանում աստվածաբանական գրականության մեջ:

Ընդհանրական եկեղեցուն պատկանող «երկրտասան վարդապետների» այս հոյակապ համաստեղության տոնի խմբական

նշումը հատուկ է միայն հա՛յ եկեղեցուն. այն կատարվել է մասնավոր նպատակով, թեև այնտեղ հիշված երկրտասան վարդապետներից բոլորն էլ, բացի առաջինից, արդեն իսկ ունեն իրենց առանձին կամ «ընկերովի» տոները: Մեր եկեղեցու նպատակն է եղել երկրտասան վարդապետների տոնի կատարումով շեշտել, թե որոնք են հա՛յ եկեղեցու ընդունած «ոչ-հայ» վարդապետները:

Ընդհանրական եկեղեցու բոլոր հայրերը չէ, որ կոչվում են «վարդապետք եկեղեցույ», այլ միայն. նրա՛նք, որոնք ունեցել են այդ կոչման համար պահանջված չորս անհրաժեշտ հատկությունները, **Հավատի ուղղափառություն, Սրբակենցաղ վարք, Եկեղեցական մատենագրական գործունեության փորձ և Վաղեմիություն:**

Ընդհանուր եկեղեցու պատմության մեջ Դ դարը և Ե դարի առաջին կեսը իրենց նշանակությամբ վերին աստիճանի մի հետաքրքիր շրջան են ներկայացնում: Այդ ժամանակահատվածում քրիստոնեական հանճարը և աստվածաբանական գիտությունը հանդես են գալիս բացառիկ և ստեղծագործական արդյունավորությամբ: Այդ շրջանում ամբողջ

եկեղեցու գործը քրիստոնեական դավանության մեծ հարցերն էին կազմում:

Սույն շրջանի եկեղեցու հայրերի աստվածաբանական երկերը և ողջ մատենագրական վաստակը իրենց բազմաժանր բովանդակությամբ որպես ուղեցույց են ծառայում ընդհանուր քրիստոնեության և աստվածաբանական բարձրագույն դպրոցների հաջորդ սերունդների համար:

Այս շրջանի հետ, որը դասական նշանակություն է ստացել, ընդհանուր եկեղեցու պատմության մեջ ոչ մի շրջան չի կարող համեմատվել: Եկեղեցական աստվածաբանական գիտությունը ոչ մի շրջան չի ունեցել, որը մտքի ընդարձակությամբ և վսեմությամբ, բովանդակության խորությամբ, գաղափարական հարստությամբ և տեսությունների բազմազանությամբ, դավանաբանական ըստեղծագործության եռանդով կարողանա հավասարվել Դ և Ե դարերին: Ահա թե ինչու հայ եկեղեցին էլ իր Տոնացույցում էկումենիկ ոգով և «թույլատու ներողամտությամբ և լայնախոհ ազատության հոգիով» (Օրմանյան, «Հայոց եկեղեցի», 1912, Կ. Պոլիս, էջ 111) տոնախմբում է հիշատակը ընդհանրական եկեղեցու երկոտասան վարդապետների, երբ դեռևս եկեղեցին ճշմարտապես ուներ «ընդհանրական կամ տիեզերական եկեղեցվո նկարագիր» (Օրմանյան, նույնը, էջ 109):

Ընդհանրական եկեղեցին ունեցել է «իր հերոսները, առաքինության և սրբության իր մեծ տիպարները, անձնուրաց գործիչները. ...աստիք ամբողջ մարդկային պատմության մեծագույններն եղած են իրենց տեսակին մեջ հեղաշրջելու աստիճան մարդկության ճակատագիրը. և՛ եկեղեցին իրավունքով և պարծանքով կտոնախմբե անոնց հիշատակը իրեն հատուկ կերպերով» (Թորգոմ արքեպ. Գուշակյան, «Սուրբ և տոնք», Երուսաղեմ, 1939, էջ Ը):

Ընդհանրական և մեկ եկեղեցուն պատկանող սրբերի տոնախմբումը հաստատում է հայ եկեղեցու «կապակցությունը ընդհանուր եկեղեցվո հետ և անոր հարաբերությունները՝ հին մասնավոր եկեղեցիներու հետ» (Օրմանյան, նույնը, էջ 169):

Հայ եկեղեցու տոնախմբած երկոտասան

ոչ հայ վարդապետները «ամենքն ալ հինգերորդ դարու կեսնն առաջ են և տիեզերական անբաժան եկեղեցվույն կապականին, որով ամեն եկեղեցիներու հավասարապես ընդունելի կճանչցվին» (Օրմանյան, նույնը, էջ 174):

Ահա հայ եկեղեցու տոնախմբած երկոտասան այդ մեծ վարդապետների անունները, ըստ մեր Տոնացույցի.

Ռեթեոս Աթենացի և Դիոնիսիոս Արիսպագացի, երկուսն էլ առաքելական շրջանի մեծ դեմքեր և Աթենքի եպիսկոպոսներ. Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նազիազանցի, Գրիգոր Նյուսացի՝ Կապադովկիայի եկեղեցական մեծ հայրեր. Աթանաս և Կյուրեղ Աղեքսանդրացիներ, Հովհան Ոսկեբերան (Անտիոքի եկեղեցի), Եպիփան Կիպրացի (Կիպրոսի եկեղեցի), Եփրեմ Խորի (Ասորիքի եկեղեցի), Կյուրեղ Երուսաղեմացի և Սեդրեստրոս՝ Հռոմի եպիսկոպոս:

Այս ցանկի մեջ Հռոմի եկեղեցու ներկայացուցիչ Սեդրեստրոս հայրապետը աստվածաբան վարդապետ չէ և չի ընդունված որպես աղոթական մինչև իսկ Հռոմի եկեղեցու կողմից: Սեդրեստրոս հայրապետը հայ Տոնացույցում իր այս բացստիկ դիրքը, կրկնակի իր տոներով, ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր և աստվածաբան վարդապետների շարքում, պարտական է պարզապես ս. Գրիգոր Լուսավորչի հետ ունեցած իր ավանդական հարաբերության, ըստ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության», մինչև այս ցանկից դուրս են մնացել Հռոմի եկեղեցու ընդունած «չորս մեծ վարդապետները»՝ Ամբրոսիոսը, Հերոնիմոսը, Օգոստինոսը և Գրիգոր Ա Պապը, որոնցից ոչ մեկն էլ իբր սուրբ չի ճանաչվել մեր եկեղեցու կողմից և չի մտել հետևաբար մեր եկեղեցական Տոնացույցի մեջ:

Հայ եկեղեցին աչքի լույսի պես պահել-պահպանել է քրիստոնեական եկեղեցու ընդհանրականության և մեկության հատկանիշները և իր պատմության ողջ ընթացքում իրականացրել մի վսեմ և սքանչելի Էկումենիզմ: Դրա պայծառ ապացույցն է բազում այլ ապացույցների շարքին ճան «երկոտասան վարդապետների» տոնախմբությունը, որն արտահայտությունն է հայ եկեղեցու

Էկոմենիկ ոգու և հատուկ է միայն հայ եկեղեցուն:

Մեր եկեղեցու քահանայական և եպիսկոպոսական Ձեռնադրության Մաշտոց-ներում («Ձեռնադրություն եպիսկոպոսաց», Վաղարշապատ, 1876, էջ 21—22, և «Ձեռնադրություն քահանայից», Վաղարշապատ, 1876, էջ 34—35) նորընծաները հրապարակով իրենց հավատի խոստովանությունը կատարում են՝ հետևելով վարդապետությանը «երկոտասան վարդապետաց եկեղեցու»:

Եթե համադրելու լինենք մեր եկեղեցական Տոնացույցի և Ձեռնադրության Մաշտոց-ների և մատենագրական այլ վկայությունների տվյալները, համաքրիստոնեական համբավ ունեցող այս երկոտասան վարդապետների ցանկի վրա պետք է ավելացնել նաև միայն հայ եկեղեցուն հատուկ երկոտասան վարդապետների մի այլ ցանկ: «Հայ եկեղեցվո սուրբերեն անոնք, որ հինգերորդ դարեն ետքն են, հազիվ թե տասնյակ մը կկազմեն» (Օրմանյան, նույնը, էջ 174):

Այս մասին առաջին ցուցմունքը տալիս է մեր Տոնացույցը, որի ցանկը, սակայն, ամբողջական չէ:

ԺԵ դարի մատենագիր Թովմա վրդ. Մեծփեցին հիշատակում է մի այլ ցանկ (Օրմանյան, «Ազգապատում», հատոր Բ, էջ 1958, հատված 1352): Այս ցանկն էլ թեև կանոնական հեղինակության հանգամանք չունի, բայց գուրկ չէ հայ եկեղեցու եռամեծ վարդապետները ճշտելու արժեքից:

Մեր եկեղեցու Ձեռնադրության Մաշտոցն է, որ այս մասին ամենից լրիվ և հեղինակավոր ցուցմունքն է տալիս: Քահանակայան և նրանից բարձր բոլոր եկեղեցական պաշտոնյաների ձեռնադրության ժամանակ նորընծաներից պահանջվում է նախ՝ «մերժել և նզովել» մի շարք հերետիկոսների և ապա «հետևիլ ու աշակերտիլ ամենայն ողղափառ և աստվածաբան հայրապետացն» («Ձեռնադրության Մաշտոց քահանայի», էջ 34):

Ըստ Տոնացույցի, Ձեռնադրության Մաշտոցի և մատենագրական այլ վկայությունների հայ եկեղեցու «երկոտասան վարդապետներ» են ս. Գրիգոր Լուսավորիչը, որի տոնը կատարում են բոլոր բույր եկեղեցիները, ս. Սահակը, ս. Մեսրոպը, Եղիշեն,

Ղավիթ Անհաղթը, Մովսես Խորենացին, Հովհան Օձնեցին, Ստեփանոս Սյունեցին, Գրիգոր Նարեկացին, Ներսես Շնորհալին, Հովհան Որոտնեցին և Գրիգոր Տաթևացին:

Հայ եկեղեցու այս եռամեծ վարդապետները տոնելի սրբեր են, բացի Ստեփանոս Սյունեցուց (Ը դար): Հասկանալի չէ, թե ինչու՞ մեր եկեղեցու մեծագույն և արժանավորագույն վարդապետներից մեկը՝ Ստեփանոս Սյունեցին, որի հիշատակը մտել է «Յայամատուրք»-ի մեջ, դուրս է մնացել Տոնացույցից:

ԺԳ դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը նրան անվանում է «Սիւն երկնի, խարխիս հաւատոյ, ախոյեան անվախ սուրբ եկեղեցւոյ, մարդն երկնածին և հրեշտակն երկրաշին»: Ժամանակն է, որ հայ եկեղեցու բարեկարգության հարցով զբաղվող մեր հաջորդ եպիսկոպոսաց ժողովները այլ բարեկարգական հարցերի հետ միասին վերանայեն նաև անհրաժեշտորեն մեր եկեղեցու Տոնացույցը:

Ընդհանրական եկեղեցու և հայ եկեղեցու եռամեծ վարդապետները իրենց մատենագրական վաստակով, սրբակրոն վարքով վերանորոգեցին իրենց ժամանակի փտած աշխարհը և նոր, վերանորոգիչ շունչ հաղորդեցին ընդհանուր քաղաքակրթությանը և եղան հիմնադիրները քրիստոնեական մշակույթի:

Ամեն տարի եկեղեցում օտար և հայ վարդապետների անվան, գործունեության և հիշատակի ոգեկոչումը հանդիսանում է տոնը քրիստոնեական մշակույթի:

Եկեղեցու այս վարդապետները ապրեցին և գործեցին հալածանքների թեժ կրակի տակ, ամրապնդեցին ողղափառությունը, հստակեցին և բանաձևեցին ճշմարիտ հավատը, պայքարեցին հերետիկոսությունների և հեթանոսական մոլոր վարդապետությունների դեմ և հարստացրին քրիստոնեական մշակույթը իրենց մատենագրական վաստակով:

Եկեղեցու այս մեծ վարդապետները, տոգորված քրիստոնեական և վսեմ հումանիզմով, քարոզում էին աշխատասիրություն, արդարություն, ազատություն, խաղաղություն և երջանկություն. տե՛նչում էին հաստատումը մարդասիրական, ընկերային ար-

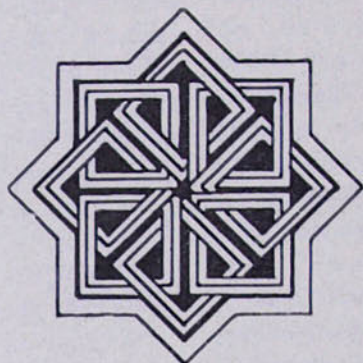
դար կարգերի. հանդիսանում էին ժողովուրդների եղբայրության և համերաշխության աննկուն քարոզիչներ և պայքարում էին համառոտեան ստրկության, անարդարության, անհավասարության դեմ, ինչպես նաև մարդու ամեն տեսակ նվաստացումների և շահագործման ձևերի դեմ՝ տոգորված դեպի մարդը պատասխանատվության խորը գգացումով:

Եկեղեցու այս հայրերը մերժում էին ցեղային և կամ այլ բնույթի խտրականություն, խարազանում էին ժամանակի իշխանների բռնություններն ու կամայականությունները, պահարակում էին անբարոյականությունն ու հեթանոսական բարբերը, նախապաշարումները ու քարոզում էին միություն եկեղեցիների միջև և իրենց մատենագրական վաստակով ամրապնդում քրիստոնեական հավատն ու ոգին:

Այս իսկ պատճառով եկեղեցական այս հայրերի մատենագրական ժառանգությունը համաշխարհային մշակույթի անկապտելի և թանկարժեք մի մասն է հանդիսանում միաժամանակ լինելով քրիստոնեական մշակույթի հարստությունն ու հպարտությունը:

Եկեղեցու հայրերն իրենց բազմաժանր ստեղծագործություններով քրիստոնեական մտածողության մեջ մի նոր դարաշրջան բացեցին և մնացին չգերազանցված մտածողներ և փիլիսոփաներ:

Եկեղեցու մեծ վարդապետները, օտար թե հայ, այս իմաստով մեր ժամանակակիցներն են: Մեզ հետ են նրանց ոգին, լույսն ու հավատը, նրանք, որ եղան, ըստ շարականագրի, «ամուլք հաւատոյ, պարծանք եկեղեցոյ, լուսաւորիչ տիեզերաց, սիւն լուսոյ, պսակ ի գլուխ եկեղեցոյ, պայծառ քարոզիչ տիեզերաց ու պարծանք ազգի մարդկան...»:

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն թվականի նոյեմբերի 9—16 սուրբ Էջմիածին այցելեցին Անթիլիասի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ներկայացուցիչները և նոյեմբերի 10—12 օրերին բարեկամական մթնոլորտում չորս հանդիպումներ ունեցան Մայր Աթոռի ներկայացուցիչների հետ:

Մայր Աթոռի ներկայացուցիչներն էին Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամներ տ. Սերովբե արքեպիսկոպոս Մանուկյանը՝ հայրապետական պատվիրակ հայոց Արևմտյան Եվրոպայի և առաջնորդ Փարիզի, տ. Կոմիտաս եպիսկոպոս Տեր-Ստեփանյանը՝ առաջնորդ հայոց Վրաստանի, և պրոֆ. Սարգիս Մելիքսեթյանը:

Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության ներկայացուցիչներն էին տ. Տանատ արքեպիսկոպոս Ուրֆալյանը՝ առաջնորդ հայոց Լիբանանի, տ. Արտավազդ եպիսկոպոս Թրթոբյանը՝ տեսուչ կիլիկյան դպրեվանոց, տիար Վահե Սեթյանը՝ ատենապետ Ազգային ընդհանուր ժողովո, և տիար Խաչիկ Պապիկյանը՝ ատենապետ Ազգային կեդրոնական վարչության:

Կարծիքների փոխանակումից հետո Մայր Աթոռի ներկայացուցիչները կիլիկյան Աթոռի ներկայացուցիչներին հանձնեցին ամփոփ կերպով բանաձևված Մայր Աթոռի առաջադրանքները՝ վերահաստատելու համար հայ եկեղեցվո միության բնականոն վիճակը:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐՈ

16-ը նոյեմբերի 1971 թ.,
Ս. Էջմիածին

ՊՐՈՖ. ԻՈԱՆ ՔԱՀԱՆԱ ԿՈՄԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՉՈՐՍ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՐԱԲԱՆԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԵՔԸ ԱՆՏԻԿ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՇՐՋԱՆԱԿՈՒՄ*

Այն գրականություններից մեկը, որ փայլել է համաշխարհային մշակույթի երկնակամարի վրա և շարունակում է զարդարել մարդկային ոգին և քրիստոնյա եկեղեցու գանձա-

րանը՝ հայրաբանական գրականությունն է, այսինքն եկեղեցական գրողների և սուրբ հայրերի մտքի արգասիքները, որոնք տարածվում են Նոր Կտակարանի գրություննե-

* Հայոց Հայրապետի մասնավոր հրավերով հոկտեմբերի 16—27 օրերին ուխտավորաբար Մայր Աթոռում էր գտնվում Բուխարեստի ռումինական աստվածաբանական ինստիտուտի հայրաբանության դասախոս պրոֆ. Իոան քահանա Կոմանը իր հարգելի կնոջ հետ:

Հարգելի հյուրն այցելում է մեր պատմական վանքերն ու սրբավայրերը, հայրենի հուշարձաններն ու մայրաքաղաքի տեսարժան վայրերը:

Հարգելի պրոֆեսոր-քահանան Մայր Աթոռում գտնված օրերին հոգևոր ճեմարանի հարկի տակ, Վահագն Հայրապետի հրավերով և կարգադրությամբ, կարդում է հետևյալ չորս դասախոսությունները.

1. Առաջին չորս դարերի հայրաբանական գրականության արժեքը անտիկ մշակույթի շրջանակում.

2. Քահանայական կոչումը առաջին չորս դարերում՝ ըստ եկեղեցական հայրերի հետևողության.

3. Հիսուս Քրիստոս Լոդուսի անձնավորությունը առաջին չորս դարերի հայրաբանների գրականության լույսի տակ.

4. Դ—Ե դարերի հայ եկեղեցու հայրերի ճիգերն ու հայրաբանական նվաճումները:

Դասախոսություններին ներկա են լինում Մայր Աթոռի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսներն ու ողջ ուսանողությունը, Արարատյան թեմի քահանայից դասը և մտավորականներ:

Դասախոսություններից հետո հարգելի պրոֆ. հայր Կոմանը պատասխանում է ներկաներից շատերի և մանավանդ ուսանողների հարցերին:

«Էջմիածին» ամսագրի ընթերցողների ուշադրությանն ենք ներկայացնում առաջին դասախոսության հայերեն թարգմանությունը, որը կատարել է Երևանի մանկավարժական ինստիտուտի դասախոս և ճախկին ռումինահայ Կայծակ Աթանասյանը:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

րի ավարտից մինչև Ը դարը Արևելքում և մինչև Է դարը Արևմուտքում: Հայրաքանական գրականությունը այսօր հետաքրքրությամբ է ուսումնասիրվում ոչ միայն աստվածաբանական ֆակուլտետներում, այլև բանասիրական և փիլիսոփայության ֆակուլտետներում, ինստիտուտներում, համագումարներում, մասնագիտական կազմակերպություններում: Քննական ուսումնասիրությունների վերջին պահանջների համաձայն կազմված բնագրերի ժողովածուներ, մենագրություններ, հանդեսներ և հանրագիտարաններ շարունակում են հարստացնել ժառանգությունը քրիստոնեական հայրաքանական մտածումի, գիտության և ոգեկան հեռանկարների:

Առաջին չորս դարերի հայրաքանական գրականությունը ընդգրկում է առաջին ութ քրիստոնեական դարերի ստեղծագործությունների մոտավորապես կեսը: Այն արտահայտում է, արձակ և չափածո գործերով, քրիստոնեական կյանքի զարգացումը և տարբեր արտահայտությունները՝ ամենապարզերից մինչև ամենաբարդերը:

Հայածանքների թեժ կրակի տակ սկսված և ավարտված առաջին ժամանակաշրջանի հավատի և դիրքորոշմանց սկզբնական հարցերը երբ կազմավորման վիճակում գտնվող աստվածաբանական միտքը հասնում է մինչև մի Որոգիների, Տերտուլիանոսի և Իրենեոսի բարձունքները, բարդանում են և վեհորեն զարգանում նոր իրադրություններով, հատկապես հերետիկոսների դեմ պայքարի մեջ, հելլենիզմի ընդդիմադրությամբ և մշակութային գործոնների բնականոն ամսմամբ, որոնք ծաղկում են և զարգանում հռոմեական պետության շնորհիվ ազատության արևի տակ, որը Դ դարից դառնում է բյուզանդական պետություն: Հազիվ ծիլ տված ձևերից այժմ, Բ ժամանակաշրջանում, առաջ են գալիս բառիս բուն իմաստով գրական ժանրեր, հստակորեն ուրվագծված գրական ժանրեր, ինչպես են՝ **քննական մեկնությունը**, Որոգիներից հետո, հատկապես Մեծն Աթանաս, Մեծն Բարսեղ, Հովհան Ոսկեբերան, Կյուրեղ Երուսաղեմացի, Հերոնիմոս և Օգոստինոս Երանելիներ, Մեսրոպ, Եղիշե և այլն. **շատագույությունը**, Դ դարի, որի ներկայա-

ցուցիչներն են հատկապես Եվսեբիոս Կեսարացին, սուրբ Գրիգոր Նազիազանցին և ուրիշներ. **հակաճառությունը և դավանաբանությունը**, Մեծն Աթանաս. Մեծն Բարսեղ, Գրիգոր Նազիազանցի, Գրիգոր Նյուսացի, Կյուրեղ Աղեքսանդրացի, Հիլարիոն Պիկտավացի, Օգոստինոս, Եփրեմ Ասորի, Եզնիկ Կողբացի. **եկեղեցու և քրիստոնեական կյանքի պատմությունը**, որի սկիզբն են դրել Հուլիոս Աֆրիկացին, Լակտանտիոսը և հատկապես Եվսեբիոս Կեսարացին, որին տվել են «քրիստոնյա Հերոդոտոս» մականիքը: Սրանց շարունակողներն են Հերոնիմոսը, Ռուփիմոսը, Սոկրատը, Սալմեմը, Փիլոստորգիոսը, Գելասիոսը, որոնց կողքին դասվում են Հայաստանի դասական պատմագիրներ Ագաթանգեղոսը, Փավստոս Բյուզանդը, Ղազար Փարպեցին, Մովսես Խորենացին, Եղիշեն. ժանրի նոր տարատեսակները՝ **ինքնաքննադատությունը և ինքնակենսագրությունը**—Օգոստինոս Երանելի. **ճարտասանությունը և հովվական աստվածաբանությունը**, մշակված և բարձունքների հասցված այնպիսի մարդկանց կողմից, ինչպես Կիպրիանոսը, Մեծն Բարսեղը, Գրիգոր Նազիազանցին, Գրիգոր Լուսավորիչը, Հովհան Ոսկեբերանը, Օգոստինոսը, Հովհան Մանդակունին և այլն. **մանկավարժությունը և քրիստոնեական ուսուցումը** գրել են Կղեմես Աղեքսանդրացին, Տերտուլիանոսը, սուրբ Կիպրիանոսը, Կապադովկացի սուրբ հայրերը, սուրբ Հովհան Ոսկեբերանը, սուրբ Ամբրոսիոսը, սուրբ Նիկետոս Ռեմեսացին, սուրբ Կյուրեղ Երուսաղեմացին, Օգոստինոս Երանելին: Հայրերից շատերը երբեմն թողել են մեծ թվով ճամակներ, որոնցից ոմանք լի են դասական գեղեցկությամբ:

Բանաստեղծությունը ստեղծվել է Գրիգոր Նազիազանցու, Եփրեմ Ասորու, ապա և Պրոդենտիոսի, Բալայի և Սինեսիոս Կյուրենացու կողմից. բանաստեղծական նույն բնագավառին են պատկանում նաև Մեծն Բարսեղի, Հովհան Ոսկեբերանի և Ամբրոսիոսի պատարագները:

Գրական այս ժանրերը ընդհանրապես չէին հասնում անտիկ աշխարհի դասական գրական արվեստի բարձրությանը, թեև Լիբանիոսը գովում էր երիտասարդ Մեծն Բար-

սեղին, որ իրենից ավելի բարձր մակարդակով է գրում, իսկ Հովհան Ոսկեբերանը համեմատվել է Դեմոսթենեսի և Լակտանտիոսը՝ Կիկերոնի հետ՝ կրելով «քրիստոնյա Կիկերոնը» մակդիրը, որը հարմարվում է նաև Նեյրոնիսոս Երանելուն: Սակայն առաջին չորս դարերի հայրաքանական գրականությունը տոգորված էր մի նոր շնչով, վերանորոգիչ, երիտասարդական ավյունով և լույսով, որոնք մինչև օրս էլ փոթորկահույզ ալիքներով ներթափանցում են ընթերցողի հոգին, հաճախ մարգարեական շեշտերով: Ծնունդ առած Ավետարանից, բայց և այդ շրջանի աշխարհի վերաբերյալ ժխտողական ըմբռնումներից այն ձգում է ստեղծել մի նոր մարդ՝ քրիստոնյան Քրիստոսի պատկերով և կատարելության չափով, մի մարդ, որը լքի հին մարդուն և ձեռնամուխ լինի մի նոր հասարակության և աշխարհի՝ «Աստծո բերդաքաղաքի», ինչպես ասում են Որդիները և Օգոստինոսը կամ էլ «Երկնքի արքայության» կառուցմանը, Աստուծո Որդու երկրորդ գալուստով:

Հայրաքանական գրականությունը սկզբնավորում էր և հիմնադրում մի **նոր փիլիսոփայություն**, այն էր՝ մարմնատությունը Բանի (Լոդոսի), սուրբ Երրորդության երկրորդ անձի և մի նոր գոյության կազմավորումը՝ բանականության կամ գերագույն Լոդոսի միջոցով, որից ստեղծագործությամբ բխում են նախ իրերի և ապա էակների և իրերի հարաբերությունների իմաստները: Աստուծո Որդու այս մարմնատությունը կամ մարդեղությունը նրան բերեց մարդկանց մեջ, որով մարդիկ բարձրացան իրար հանդեպ եղբայրության և Աստուծո որդիների աստիճանը: Լոդոսի մահից և հարությունից հետո մարդեղությունը ստեղծեց եկեղեցու աստվածամարդկային հաստատությունը, որով մարդիկ ծնվում են և ծաղկում, մի նոր իմաստ հաղորդելով կյանքին և պատմությանը: Քրիստոս Լոդոսը և Նրա հոգու պարզները ծնունդ են տալիս գոյության բոլոր արժեքներին և սնուցում մեր ստեղծագործողին, որովհետև **Նա** ոչ թե մի հասարակ վերացական հասկացություն է, ինչպես Հերակլիտոսի և Պլատոնի մոտ, և ոչ էլ միայն գոյաբանական պլազմայի հարաբերությունների կարգավորիչ, ինչպես ստոիկների և նոր

պլատոնականների մոտ, այլ **Նա** «Ճանապարհն է, Ծշմարտությունը և Կյանքը», **Նա** «կյանքի հացն» է, մեր հոգիների և ձգտումների առաջընթացի կենարար ջրի աղբյուրը: Սուրբ հայրերի համար Լոդոսը մշտաշարժ մի գոյություն է, որը խմորում է և ձևափոխում կյանքը և պատմությունը՝ սիրով և զոհաբերության ճանապարհով: **Նա** գերագույն բանականությունն է, որը այրվում է սիրո մեջ և սիրուց, դարերի սկզբից մինչև վախճանը: Մի նոր փիլիսոփայություն է, որը հեղափոխեց հին աշխարհը, և որին հայրաքանական գրականությունը իր բոլոր ժանրերով տալիս է բազմազան և ներշնչված արտահայտություն:

Մեկնելով սուրբ Ավետարանից, եկեղեցու հայրերը հայտնաբերում են և առաջադրում պատմության մի նոր իմաստ. իրադարձությունները և մարդկանց արարքները, ինչպես և բնության երևույթները կատարվում են Աստվածության կամ աստվածային նախախնամության և հսկողության ներքո: Ծնորհիվ այս ղեկավարության, մարդկությունը հեղաշրջվեց դեպի փրկության պահը՝ անցնելով քարքարոսական, սկյութական, երբայական ժամանակաշրջաններով և հասնելով քրիստոնեականին: Բ դարի ջատագով Արիստիդեսից մինչև Ը դարի սուրբ Հովհան Դամասկացին, պատմական այս տեսիլքը նույնությամբ պահպանվում է, մանրամասների որոշ տարբերակներով Եվսեբիոս Կեսարացու և Օգոստինոսի մոտ, ուր երկրային աշխարհը աստիճանաբար վերածվում է Աստուծո բերդաքաղաքի:

Պատմության կրոնական այս ըմբռնումը թեև մեծ մասամբ ջատագովական բնույթի, հաստատում է ընդհանուր գծերով արդի գիտական պատմական ըմբռնումը՝ հիմնված բարեշրջական ուսմունքի վրա: Քրիստոնեության պատմությունը սկսվում է Լոդոսի կողմից աշխարհի ստեղծմամբ, որն իր իմաստությամբ և ժամանակի ականավոր մարդկանց մտքերում սերմանած բանականությամբ նախապատրաստեց իր մարմնատությունը և հաստատեց եկեղեցին: Հրեա ժողովրդի պատմությունը համարվեց քրիստոնեության նախապատմություն: Առաջին չորս դարերի սուրբ հայրերը պատմությունը մեկ-

նախանում են քննադատորեն և համեմատական մեթոդով, համաձայն սուրբ գրության տված մղմանը, բայց նաև աղմկաշունչ պատճառով, որ քրիստոնեական կյանքը ընթանում էր հակառակորդ աշխարհում, որտեղ հալածվում էր Նա և ապա նաև այն բանի համար, որ քրիստոնեական ոգին եղել և մնում է էական քննական: Քննական այս ոգուն են պարտական մարդկային մշակույթի և մարդկային իմացականության հեղաշրջման վերաբերյալ կարևոր տվյալները:

Առաջին չորս դարերի հայրաքանական գրականությունը մշակում է մի գեղեցիկ և խորիմաստ հումանիզմ՝ հիմնված Լոդոսի մարդասիրության վրա, պահպանելով սակայն նաև հունա-լատինական հումանիզմի էական տարրեր, ինչպես քանականության արժեքումը, մարդ-էակի ներդաշնակությունը, առաքինության արժեքը: Հայրաքանական հումանիզմը ձգտում է մարդուն քանդակել որպես Քրիստոսի պատկեր: Քրիստոսը մեռավ, որպեսզի մարդը դառնար ապրող էակների, բնության, համայն տիեզերքի զարդ: Հայրաքանական մարդը օժտված է սրբաբացած մտքով, ուղիղ քանականությամբ, անսահման ազատությամբ, նախաձեռնությունների և գործունեության, ինչպես նաև խոնարհ իշխանությամբ, որով ձգտում է փոխել երկրի երեսը՝ այստեղ հաստատելով երկնային արքայություն: Որպեսզի իր տրամադրության տակ ունենա մեծ մի ուժ, մարդը պետք է դաստիարակվի և դառնա բարի, սկսած օրորոցից մինչև գերեզման, առանց ընդհատումի: Ամեն մի մարդ պետք է դառնա մի Քրիստոս, ընդունակ գործելու, սիրելու և զոհաբերվելու բոլորի համար՝ ներառյալ իր թշնամիներին: Ուրիշների համար տքնությունը, սերը և կյանքի զոհաբերումը հանդիսանում են հայրաքանական հումանիզմի սյուները: Այս սյուների վրա է աստիճանաբար կերտվում մարդու աստվածացումը:

Հայրաքանության ոգեկան հորիզոնը և կյանքը իրենց մեջ պարունակում են բազում առաջադիմական տարրեր. հայրաքանական գրականությունը դրվատում է և լայնորեն գնահատում աշխատանքը, արդարությունը, արժանապատվությունը, ազատությունը, հա-

վասարությունը և առաջադիմությունը, որոնց Որոգիների և Մեծն Բարսեղի, Գրիգոր Նազիազանցու, Հովհան Ոսկեբերանի, Ամբրոսիոսի և այլն սրբերի միջոցով նվիրել է էջեր բացառիկ խորությամբ, գեղեցկությամբ, քաղաքական պաթոսով և արդիականությամբ: Այս գրականությունը համատարբեր պայքարում է շահագործման, ճորտության կամ ստրկության, ինչպես նաև մարդու ամեն տեսակի նվաստացման ձևերի դեմ: Հայրաքանական գրականությունը անհոգնաբեկ կերպով ձաղկում է մարդկանց միջև բոլոր տեսակի խտրականությունները և ժամանակի հարուստների և իշխողների անազնվությունները: Սուրբ հայրերից ոմանք քարոզում են համայնական կյանքը՝ Գործք Առաքելոց-ի և քրիստոնյաների օրինակով: Հայրաքանական բոլոր գրողները նշավակում են պատերազմը և գովերգում խաղաղությունը, որպես «մայր» կամ «բոլոր բարիքների գլուխը»: Կարելի է ամբողջական հատորներ կազմել պատերազմի և խաղաղության թեմաներին նվիրված սուրբ հայերի կրակոտ էջերով, հատկապես Կղեմես Աղեքսանդրացու, Որոգիների, Մեծն Բարսեղի, Գրիգոր Նազիազանցու, Գրիգոր Նյուսացու, Ամբրոսիոսի և Օգոստինոսի ստեղծագործություններից: Հայրաքանական գրականությունը ընդունում է խաղաղ, խոհական և քնքույշ մի հայրենասիրություն՝ չընդունելով և չկիրառելով ցեղային կամ այլ բնույթի խտրականություններ: Հեռու ենք հելլենիստական կարգախոսից՝ «ով հույն չէ, բարբարոս է»: Այժմ «բարբարոսները», այսինքն ոչ հելլենները արժանացել են մեծ պատվի, բանի որ նրանք հանդիսանում էին, ըստ որոշ հայրերի, այն աղբյուրը, որից հույները ներծծել են իրենց մշակույթի տարրերի մի զգալի մասը (այբուբեն, արհեստներ, արվեստներ, գիտություններ), ինչպես նաև որովհետև նրանք՝ բարբարոսները, ընդհանրապես ավելի բացսիրտ էին և ոչ այլամերժ, քան հելլենները, երբեմն ավելի խորը և բազմակողմանի իրենց գիտական հետազոտություններում, ինչպես այդ վկայում են Բ—Դ դարերում Տերտուլիանոսը, Որոգիները, Աթանասը և Կյուրելը, Կապադովկացիները, Հերոնիմոսը և Օգոստինոսը, որոնցից

ոմանք թեև հունարեն էին գրում, սակայն հույներ չէին, այլ եգիպտացիներ, ասորիներ, հայեր և վրացիներ:

Եկեղեցին, որպես Քրիստոսի հարս և նրա մարմնի շարունակող, հանդիսանում է հայրաքանական գրականության կենտրոնական թեմաներից մեկը: Հայրերը ընդգծում են եկեղեցու անարատությունը, գեղեցկությունը, մայրությունը և միությունը՝ այն ներկայացնելով մերթ օրպես կույս, մերթ օրպես աշտարակ, մերթ օրպես մայր, որն իր կրծքով սնուցում է մեզ, մերթ օրպես Քրիստոսի մարմին, որի գլուխը Ինքը Քրիստոսն է, մերթ օրպես մի կապ կամ մի ուժ, որը մեզ միացնում է, մերթ օրպես ինքը տիեզերքն ամբողջ, որտեղ «ամեն այն, ինչ որ շնչում է», գովաբանում է Տիրոջը»: Եկեղեցին մի միավորում է, աստվածամարդկային մի իրողություն, որտեղ աստվածությունը և մարդկությունը միահյուսվում են և նույնեանն աշխատում մինչև համայն մարդկության աստվածամարդկայնացումը և ապա աստվածացումը: Սա երկարատև մի ընթացք է, որում եկեղեցին սրբությամբ և ներքին միավորումով, շնորհիվ սուրբ Հոգու գործյան, կատարելագործելու է մարդկանց և նրանց միացնելու է Տիրոջ մարմնի մեջ, քանի որ բոլորն այս մարմնի անդամներն են: Եկեղեցու միությունը հայրաքանական եկեղեցախոսների հիմնական թեման է, քանի որ նրանք շատ են պայքարել առաջին չորս դարերի հերետիկոսությունների և հերձվածողների դեմ: Սուրբ Կիպրիանոսը իր «Տիեզերական եկեղեցու միության մասին» դասական գործում, ինչպես նաև այլ աշխատություններում ասում է, որ Էդեսայիների միջև հակառակություն սերմանողը չի փրկվի, նույնիսկ եթե մարտիրոսական մահով մեռնի: Այնքան թանկ էր և կարևոր եկեղեցու միությունը այնժամ և այսօր: Եկեղեցին առաջ էր տանում և պահպանում իր միությունը սրբագործման միջոցով, իրականացված սուրբ խորհուրդների շնորհիվ և հատկապես սուրբ հաղորդությամբ, որը բոլորին համախմբում էր նույն սուրբ զոհի և սուրբ բաժակի շուրջ: Այն գործոնը, որ աշխատում էր և կատարելագործում սրբությունը՝ սերն էր, ինչպես այնքան խորությամբ ցույց է տալիս սուրբ Հովհան Ոսկեբերանի

խոսքը՝ ուղղված Եվտրոպիոսին՝ Արկադիոս կայսեր նախկին նախարարին:

Հայրաքանական եկեղեցին շնչել է և իրականացրել մի վսեմ էկումենիզմ՝ շնորհիվ մեկ և նույն Աստուծո հավատի միության հասար կատարած իր անդադրում ջանքերի և շնորհիվ նույն սիրո տևական ներգործության, ինչքան էլ խորը լինեին վարդապետական տարաձայնությունները, որ պաշտոնական բանաձևեր տվող տիեզերական ժողովներ միշտ ի վիճակի չէին վերջնականապես վերացնելու: Այդ անդադրում ջանքերը նպաստում էին տարաձայնությունների մեղմացմանը և աստվածասուցման նոր ուղիներ գտնելուն: Հայրաքանական սահմանումը, որի հասնաձայն «եկեղեցուց այն կողմ չկա փրկություն», վերաբերում է հավատին և առանձնապես եկեղեցու սիրուն: Երկու քրիստոնյաներ, որոնք ունեն նույն հավատը, սակայն իրար չեն սիրում, չեն փրկվում: Հեթանոս հին աշխարհը չի ունեցել եկեղեցու նման մի հաստատություն և նման ոգեկան հեռանկարներ, որովհետև նա չի ճանաչել նման ազդեցություններով ու հետևանքներով մարմին առած Լոդոսին:

Հայրաքանական գրականությունը ծնունդ և արտահայտություն է տալիս մի բարդ մշակույթի, որն ընդգրկում է և մեկնաբանում մարդու ամբողջ ճակատագիրը երկրային կյանքում և այդ կյանքից այն կողմ: Բողոքել են և երբեմն այսօր էլ են բողոքում քրիստոնեական մշակույթ գաղափարի դեմ, քանի որ,—առարկում են,—քրիստոնեությունը հավատ է, ոչ թե մշակույթ: Եվ, սակայն, Տիրոջ հայտնության ուշացումը և քրիստոնյաների՝ շրջապատող աշխարհի հետ անմիջական և հարատև շփումները ծնունդ են տվել անհրաժեշտորեն քրիստոնեական մի մշակույթի: Բնական էր, որ այսպես ստացվեք, քանի որ մարդկանց միջև հարաբերությունները և նրանցից բխող հարցերը ծնունդ են տվել, դեռ անհիշատակ ժամանակներից, մշակույթի գործերի և հուշարձանների: Հավատի վերնաշերտը՝ քրիստոնեական մշակույթը, աստիճանաբար ուրվագծվում է գերիշխող ավետարանական շաղախով, հեղինակական ձեվական մտածողությամբ, հեթանոսության և հերետիկոսությունների դեմ քննադատորեն

պայքարելու ոգով, ինչպես նաև իր սեփական զարգացման և հարստացման անհրաժեշտությամբ, ամեն ինչ նոր կրոնի քարոզիչների, մտածողների և արվեստագետների վերանորոգիչ շնչին ենթարկելու ձգտումով:

Հեթանոսների, հրեաների և հերետիկոսների դեմ վեճերը ամրապնդեցին քրիստոնեական ոգին և ստեղծեցին արձակ և բանաստեղծական գործեր, բարձր մտածումի և գեղարվեստական արվեստի, որոնք ձգտում էին փոխարինել քննադատված մշակույթների կամ աղանդների գործերը: Ստեղծվեցին կերպարվեստի գլուխ-գործոցներ ճարտարապետության, բանդակագործության, նկարչության, ինչպես նաև երաժշտության մեջ, որոնք փոխանցվել են մինչև բյուզանդական միջնադար և մինչև մեր օրերը հիացմունք պատճառում:

Հայրաբանական մշակույթը առավելապես համադրական մշակույթ էր, որ կիրառում էր մի սկզբունք՝ վերցրու ուրիշներից, ինչպես մեղուն է վերցնում ծաղիկներից, ըստ Մեծն Բարսեղ և Գրիգոր Աստվածաբան սրբերի հիշարժան խոսքերի: Երբեմն հանձնարարվում էր և կիրառվում, ինչպես օրինակ՝ Աղեքսանդրիայի դպրոցում, այն սկզբունքը, որ սուրբ Գրոց ըմբռնումից և մկրտությունն ընդունելուց առաջ անհրաժեշտ էր աշխարհիկ մշակույթի յուրացումը: մի բան, որ իրականացրել են բոլոր եկեղեցական հայրերը: Հայրաբանական մշակույթի խնդիրները բազմաթիվ էին և բազմազան՝ աստվածաբանություն, մարդաբանություն, դաստիարակություն, ընկերաբանություն, կրոնական պաշտամունք, պատմություն, սրբազան հոգևորություն, գեղասիրություն, արձակ և չափածո գրական արվեստ և այլն: Հակաճառական և երկախոսական գործերը ամենահետաքրքրական և ամենահրապուրիչներից են:

Հայրաբանական գրականությունը ժառանգել և փոխանցել է հաջորդ դարերին՝ ոչ միայն հունա-լատինական դասական գրականության գաղափարներ կամ խնդիրներ, սկնարկներ և հատվածներ, այլև այս գրականությունից ամբողջական երկեր կամ մեկնաբանություններ, ձեռագրերի արտագրությամբ կամ սուրբ հայրերի գրքերից մեջբերումով: Առանձնապես կարող ենք հիշել

այդ շարքից հետևյալ հեթանոս հեղինակների գործեր՝ Կելսոսի «Ծմաբիտ խոսք» աշխատությունը, որը քննադատվեց և մեզ հասավ Որոգիների կողմից՝ «Կելսոսի դեմ» աշխատությունում, կամ էլ Հուլիանոս Ուրացողի երեք հատորից բաղկացած «Ընդդեմ գալիլիացիների» գործը, որը քննադատվեց և մասամբ մեզ հասավ սուրբ Կյուրեղ Աղեքսանդրացու գրած աշխատության մեջ՝ «Քրիստոնյաների սուրբ կրոնի մասին ընդդեմ անհավատ Հուլիանոսի գրքերի»:

Սուրբ հայրերը սկզբնավորեցին նաև որոշ ազգային մշակույթներ, ինչպես էր հայկականը, վրացականը, գոթականը, ղպտականը, սլավոնականը: Նրանցից ոմանք ստեղծեցին իրենց երկրների ազգային լեզուների այբուբեններ, թարգմանեցին Աստվածաշունչը և տարբեր լեզուներով գրված հայրաբանական հոշակավոր գրողների գործեր: Երբեմն կազմեցին թարգմանիչների խմբեր, որոնք իրենց լեզուներով թարգմանեցին այլ քրիստոնյա ժողովուրդների մտածողության, հավատի և ծիսական գրականության մեծ գանձերը: Երբեմն նրանք գրում են իրենց սեփական երկրի պատմությունը, ինչպես է հայ պատմագիրների պարագան. Փավստոս Բյուզանդ, Ղազար Փարպեցի, Մովսես Խորենացի և այլն, կամ էլ Գրիգոր Տուրացիի՝ ֆրանկների առաջին պատմության հեղինակը: Եվ, վերջապես, հայրաբանական գրականությունը շրջանառության մեջ է դնում բարոյական և գեղագիտական արժեքներ, որոնք նրան մինչև օրս մնալուն հեղինակություն են տալիս:

Բոլոր եղանակներով և բոլոր առիթներով ջատագովվում է բարին կամ բարոյական առաքելությունը, ոչ միայն հոգևոր զարգացման կատարելագործման, մեղքի դեմ գրված աշխատություններում, այլև գրեթե բոլոր երկերում: Բարոյական այս արժեքները, որոնց արմատները գալիս են սուրբ Ավետարանից և մարդկային կյանքի հազարամյա փորձից, վերլուծվում են և հանձնարարվում ոչ թե հրամայողաբար, այլ բանական կերպով, բարեկամական և եղբայրական շեշտով: Դրանք ներգործում են մարդկանց բանականության և ազատ կամքի վրա, թե իրենց ներքին հեղինակությամբ, թե, մանավանդ, Աս-

տուծո Լոդոսի և սուրբ Գրոց հեղինակությամբ: Աստվածային հեղինակությունը մի առանձին ուժ և հմայք է տալիս այս արժեքներին: Մարմնավորելով բարեփոխված քրիստոնյաների և սրբերի, լավի այս հերոսների մեջ բարոյական արժեքները, ինչպես արդարությունը, աշխատանքը, համեստությունը, ուրիշների նկատմամբ հոգատարությունը և զոհաբերությունը, բարեկամությունը, քաջությունը, ժուկությունը, ազնվությունը, սերը բոլորի հանդեպ, ճշմարտախոսությունը, որոնք կյանքի են կոչվել սրբերի և վերափոխված քրիստոնյաների, որպես սուկ բարու այս հերոսների կյանքում չեն դրսևորվում վերացական հասկացություններ, ինչպես դա պարագան է Արիստոտելի «Էթիկայում», այլ որպես կենդանի ուժեր, ապրումներ, որոնք սկիզբ են առել բուն Լոդոսից փայլուն կերպով և հոգևոր անուշ բույրով զարդարելով քրիստոնյաների կյանքը: Մարտիրոսների, սրբերի և հոգեպետ վերածնած քրիստոնյաների կյանքն ու գործը արտահայտություններն են այս արժեքների: Դրանք ժամանակի մեջ իրականացման ընթացքում գտնվող բարու արտահայտություններն են:

Հայրաբանական գրականությունը գնահատում է նաև էթետիկական գեղեցիկը, ամեն անգամ որ սա օժանդակում է բարոյական գեղեցկի ամրապնդմանն ու տարածմանը և Աստուծո փառավորմանը: Հայրերը արձակ և չափածո լուսավոր էջերով հաճախ նկարագրում են նաև բնության գեղեցկությունները, մարդկային մարմնի ներդաշնակությունն ու հմայքը, ճարտարապետական կառույցների և պարտեզների շքեղությունները, բնության օրենքների և երևույթների կարգը, դեկավարների կեցվածքի վայելչությունը, ժամանակի աղքատների և հիվանդների թշվառ վիճակը, բարեկամների, երեխաների և ծնողների ուրախությունների արտահայտությունները, դրախտի վայելքները:

Գրական գեղեցկությունը գնահատված է և մշակված գրողների կողմից, ինչպիսիք են սուրբ Կիպրիանոսը, Լակտանտիոսը, Հերոնիմոս և Օգոստինոս Երանելիները, Մեծն Բարսեղը, Գրիգոր Աստվածաբանը, Հովհան Ոսկեբերանը և այլն:

Հայրաբանական գրականությունը, որն ասպարեզ մտավ և զարգացավ անտիկ մշակույթի շրջանակներում, օգտագործում է այս մշակույթի ձևերը, որ շարունակում է և փոխանցում հետագա դարերին, գաղափարներ, հարցեր, բնագրեր և նույնիսկ հունարենով և լատիներենով ամբողջական երկեր: Նա ստեղծում է նաև նոր այբուբեններ և գրականություններ հունա-լատինական աշխարհի ծայրամասերում գտնվող ժողովուրդների համար: Այս միումը գալիս է Ավետարանի բովանդակությունից և հայրաբանական ոգեկանության բարոյականից:

Հայրաբանական գրական գործերը, հատկապես ջատագովներինը, ընդհանուր առմամբ քննական վերաբերմունք ունեն աշխարհի մշակույթի նկատմամբ, նշավակելով նրա այն սկզբունքներն ու արտահայտությունները, որոնք չէին համաձայնվում ավետարանական պատգամի հետ կամ նույնիսկ հակադրվում էին դրան: Հայրաբանական այս քննադատական ոգին վերաճել էր մասամբ հունա-լատինական մշակույթից, սակայն, քննադատական այդ ոգին մանավանդ արտահայտությունն էր Ավետարանի և եկեղեցու խտաբարո դիրքավորման հանդեպ աշխարհի մեղքերի և անառակությունների, որոնք ծայրահեղությունների էին հասնում հունա-հռոմեական աշխարհիկ մշակույթի անկման այդ ժամանակաշրջանում:

Հայրաբանական քննադատությունը հատկապես խարազանում էր բազմաստվածությունը և չաստվածների անբարոյականությունը, մարդկային հասարակության համար այստեղից բխող բոլոր հետևանքներով: Նա խարազանում էր նաև մեղքը իր բոլոր ձևերով, ընկերային անարդարությունները՝ անհավասարությունները, ճորտատիրության չարիքների ամբողջ թափոթով, փիլիսոփայական և բարոյական սխտեմների հակասությունները և այլն: Սակայն այս քննադատական վերաբերմունքը նաև վեր էր հանում այն, ինչ որ դրական էր հունա-լատինական մշակույթի մեջ:

Հետևելով Փիլոնին, սուրբ հայրերը երբե-

մըն պնդում էին, որ աշխարհիկ մշակույթի դրական կողմերը արդյունք են գաղափարախոսական այն փոխառությանը, որ հեթանոս հեղինակները այդ վերցրել են սուրբ Գրությունից: Սա մի տեսություն է, որը, ինչպես օրինակ սուրբ Հուստիանոսի մոտ, հայտնվում է սերմնական Լոդոսի տեսության կողքին:

Հայրաքանական գրականությունն ունի գերակշռող կրոնական և ոգեկան ուղղություն անմիջականորեն կապված կյանքին, ի տարբերություն հունա-լատինական մշակույթի, որն ունի ավելի բանական և գեղագիտական ուղղություն, թեև պարունակում է նաև բավական թվով կրոնական տարրեր, բայց այլատեսակ, անջատ և մարդկանց կյանքի վրա

ստանց գգալի ազդեցության: Եկեղեցին և նրա միության համար թափված ջանքերը հայրաքանական գրականությանը հաղորդել են ներքին միավորման մի ընդհանուր նկարագիր, մի բան, որից զուրկ էր աշխարհիկ մշակույթը, որը երբեք չի ունեցել միավորող այնպիսի ոգեկան շունչ, որով կարողանար համակարգել իր սկզբունքները և ձգտումները: Եկեղեցու հովանավորությունը զուտ բարության էր և ոչ վարչական: Նա հայրաքան հեղինակներին է թողել մտածումի և գրական ստեղծագործության ամբողջական ազատությունը:

Հայրաքանական գրականությունը եղել և մնում է որպես մարդկային ոգու ամենամեծ երևույթներից և արժեքներից մեկը:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

Հոկտեմբերի 29-ին, ուրբաթ.—Այսօր Վեհափառ Հայրապետը ընդունում է այցելությունը Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան մանկավարժական ինստիտուտի օտար լեզուների ֆակուլտետի ֆրանսիական մշակույթի և գրականության դասախոս Ժան-Մարկ Ռոզենսթիլի (Ստրասբուրգի համալսարանից) և փիլիսոփայական ու բանասիրական գիտությունների դոկտոր Էռնեստ Բիհեն-Բերստելմանի (Բեռլինի)՝ իր հարգելի տիկնոջ՝ թատերական գեղանկարիչ Դիտլինդ Բիհեն-Բերստելմանի:

Հայոց Հայրապետի և հարգարժան հյուրերի միջև տեղի է ունենում ջերմ գրույց:

Հոկտեմբերի 30-ին, շաբաթ.—Այսօր Արգենտինայից ուխտավորաբար ա. Էջմիածին է ժամանում Գորտոպայի հայոց հոգևոր հովիվ տ. Տաթև վրդ. Ղարիբյանը: Մայր տաճարում իր ուխտն ու աղոթքը կատարելուց հետո տ. Տաթև վարդապետը ներկայանում է Վեհափառ Հայրապետին՝ աջահամբույրով ստանալու Նրա օրհնությունը:

Հոկտեմբերի 31-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող Բուխարեստի հայոց ա. Հրեշտակապետաց եկեղեցու հոգևոր հովիվ տ. Զարեն վրդ. Պարոնյանը և քարոզում «Ումենն ի հոգույն տունալ է բան իմաստութեան, այլում բան իմաստութեան, այլում բան գիտութեան ըստ նմին հոգույ» (Ա Կորնթ. ԺԲ 8) բնաբանով:

Ա. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

Նոյեմբերի 3-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր Վեհափառ Հայրապետին է այցելում հյուրաբար Սովետական Միությունում գտնվող քրիստոնեական եկեղեցիների խաղաղության կոնֆերանսի մշտական հանձնաժողովի գլխավոր քարտուղար Քարոյի Թուրը (Պրագա), որին ողնկցում է Մոսկվայի ուսաց պատրիարքարանի եկեղեցական արտաքին

հարաբերությունների բաժնի աշխատակից հայր Պավել Սոկոլովսկին:

Հայոց Հայրապետի և հարգարժան հյուրերի միջև տեղի է ունենում ջերմ գրույց, էկումենիկ ոգով՝ աշխարհում կայուն և տևական խաղաղության պաշտպանության նվիրված մի շարք հարցերի շուրջ:

Հարգելի հյուրերն այնուհետև այցելում են Մայր տաճար, եկեղեցական արվեստների թանգարան և ծանոթանում մայրաքաղաքի տեսարժան վայրերին ու ուսումնական-կրթական-գիտական հաստատություններին և նոյեմբերի 5-ին մեկնում Մայր Աթոռից՝ լավագույն տպավորություններով:

*
* *

Նոյեմբերի 4-ին, հինգշաբթի.—Այսօր Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ արտոնությանը և Երուսաղեմի հայոց տ. Եղիշե սրբազան պատրիարքի միջնորդությամբ, Մայր տաճարի լուսարարապետ տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանը Օշականի ս. Մեսրոպ Մաշտոցի եկեղեցում տ. Աղան արեղա Բալիզյանին շնորհում է մասնավոր վարդապետական իշխանության աստիճան:

*
* *

Նոյեմբերի 6-ին, շաբաթ.—Այսօր, Վեհափառ Հայրապետի մասնավոր հրավերով, Մայր Աթոռ է ժամանում Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակ և Ֆրանսիայի հայոց առաջնորդ տ. Սերովբե արքեպ. Մանուկյանը, որին օդանավակայանում դիմավորում են՝ Մայր տաճարի լուսարարապետ տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանը և տ. Գրիգորիս արեղա Բունիաթյանը:

Տ. Սերովբե արքեպիսկոպոսը իր պաշտոնատեղին է վերադառնում նոյեմբերի 16-ին, երեքշաբթի օրը:

*
* *

Նոյեմբերի 7-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Գրիգորիս արեղա Բունիաթյանը և քարո-

զում «Տեսչիք որպես նշմարտի գնացեք... գնեցեք զժամանակս, զի ատուք չարությամբ են» (Եփես. Ե 16) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Նոյեմբերի 9-ին, երեքշաբթի.—Այսօր Բելրության Մայր Աթոռ են ժամանում Անթիլիասի Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսության պատվիրակությունը, որի կազմում էին՝ Լիբանանի հայոց առաջնորդ տ. Տաճատ արքեպ. Ուրֆալյանը, Անթիլիասի դպրեվանքի տեսուչ տ. Արտավազդ եպս. Թորթյանը, Ազգային ընդհանուր ժողովի ատենապետ պրն. Վահե Սեթյանը՝ իր տիկնոջ հետ, և Ազգային կենտրոնական վարչության ատենապետ պրն. Խաչիկ Պապիկյանը:

Պարոնաք Վահե Սեթյանը և Խաչիկ Պապիկյանը Լիբանան են վերադառնում նոյեմբերի 16-ին, երեքշաբթի օրը:

*
* *

Այսօր, Վեհափառ Հայրապետից և Մայր Աթոռից հրաժեշտ առնելով, տ. Տիրան արքեպ. Ներսիսյանը, որը շուրջ երկու ամիս ուխտավորաբար գտնվում էր Մայր Աթոռում, մեկնում է Բելրույ:

Այսօր իր պաշտոնատեղին է վերադառնում նաև տ. Զարեհ ծ. վրդ. Պարոնյանը, որը շուրջ երեք շաբաթ ուխտավորաբար գտնվում էր Մայր Աթոռում:

*
* *

Նոյեմբերի 12-ին, ուրբաթ.—Այսօր ուխտավորաբար Մայր Աթոռ է ժամանում Ռումինիայի և Բուլղարիայի թեմի առաջնորդ տ. Տիրայր եպս. Մարտիկյանը: Իր ուխտն ու աղոթքը կատարելուց հետո սրբազանը ներկայանում է Վեհափառ Հայրապետին՝ ստանալու Նրա օրհնությունը:

*
* *

Այսօր, կեսօրվա ժամը 12-ին, Վեհափառ Հայրապետը Երևանում այցելում է ֆրանսա-

հայ հայտնի նկարիչ Զարեն Մուրաֆյանի ստեղծագործության ցուցահանդեսը:

Այս առթիվ անվանի արվեստագետը Վեհափառ Հայրապետին է նվիրում իր ստեղծագործություններից երեք գունավոր նկարներ («Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարը», «Եղիվարդի եկեղեցին» և «Հայրենի բնակար»):

*
* *

Նոյեմբերի 14-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատուցում տ. Տաթև վրդ. Ղարիբյանը:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Նոյեմբերի 15-ին, երկուշաբթի.—Այսօր, երեկոյան ժամը 18-ին, Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահությամբ, գումարվում է Գերագույն հոգևոր խորհրդի հերթական նիստը, որին ներկա է լինում նաև տ. Սերովբե արքեպ. Մանուկյանը:

*
* *

Նոյեմբերի 20-ին, շաբաթ.—Այսօր Վեհափառ Հայրապետից հրաժեշտ է առնում տ. Տաթև վրդ. Ղարիբյանը և մեկնում Հարավային Ամերիկա (Գորտուպա)՝ իր պաշտոնատեղին:

Նույն օրը Փարիզից ուխտավորաբար Մայր Աթոռ է ժամանում Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակի և Փարիզի հայոց առաջնորդի փոխանորդ տ. Գյուտ վրդ. Նազաշյանը, որը Մայր տաճարում իր ուխտն ու աղոթքը կատարելուց հետո ներկայանում է Վեհափառ Հայրապետին՝ ստանալու համար Նրա օրհնությունը:

*
* *

Նոյեմբերի 21-ին, կիրակի.—Ընծայումն ս. Աստուածածնի ի տաճարն.

Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատու-

ցում տ. Գևորգ վրդ. Սերադյարյանը և բարոգում «Ուրախ լեր, բերկրեալդ, Տէր ընդ քեզ» բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա էր Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Նոյեմբերի 23-ին, երեքշաբթի.—Այսօր Մայր Աթոռից և Վեհափառ Հայրապետից հրաժեշտ են առնում տ. Տաճատ արքեպ. Որֆալյանը և տ. Արտավազդ եպս. Թրթրյանը և վերադառնում Լիբանան:

*
* *

Նոյեմբերի 26-ին, ուրբաթ.—Այսօր Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճում է ընդունել այցելությունը Բայբլ Հատգի ներկայացուցիչ, Աստվածաշնչի համաշխարհային ընկերության եվրոպական կենդանի լեզուների թարգմանությունների գրասենյակի պետ պրն. Պոլ Էլլիգտորդի:

Հայոց Հայրապետի և մեծահարգ հյուրի միջև տեղի է ունենում ջերմ զրույց:

Հարգելի հյուրն այնուհետև Վեհափառում հանդիպում և զրույց է ունենում Մայր Աթոռում Նոր Կտակարանի առաքելական թղթերի թարգմանությամբ զբաղվող Ա. Հատիտյանի, Պ. Ծահբազյանի և Ս. Անթոնյանի հետ:

Պրն. Պոլ Էլլիգտորդին իր պաշտոնատեղին է վերադառնում նոյեմբերի 27-ին, շաբաթ օրը:

*
* *

Այսօր, Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ կարգադրությամբ և Արևմտյան Եվրոպայի հայրապետական պատվիրակ ու Ֆրանսիայի հայոց առաջնորդ տ. Սերովբե արքեպ. Մանուկյանի հրավերով, հոգևոր ծառայության և ուսումնառության համար Ֆրանսիա մեկնեցին Մայր Աթոռի միաբաններ տ. Գրիգորիս արեղա Բունիաթյանը, որը կապաշտոնավարի Լիոնի հայ համայնքում, և Ղա-

գարոս սրկ. Կյուրեղյանը, որը կծառայի Փարիզի հայոց ա. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցում:

*
* *

Նոյեմբերի 27-ին, շաբաթ.—Այսօր Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճում է ընդունել այցելությունը հյուրաբար Հայաստանում գտնվող «Վաշինգտոն փոստ» և «Նյու-Յորք թայմզ» ամերիկյան թերթերի թղթակիցների՝ Հենրիխ Սմիթի և Ռոբերտ Կալգերի ու նրանց հարգելի տիկիների:

Հայոց Հայրապետի և պատվարժան թղթակիցների միջև տեղի է ունենում ջերմ գրույց:

Նոյեմբերի 28-ին, կիրակի.—Այսօր Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում տ. Գյուտ վրդ. Նազաշյանը:

Հավարտ ա. պատարագի Հայոց Հայրապետի հանդիսադրությամբ կատարվում է կառավարական մաղթանք՝ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման 51-րդ տարեդարձի առիթով:

Մաղթանքից առաջ քարոզում է տ. Տիրայր եպս. Մարտիկյանը՝ վեր հանելով վերջին հիսնամյակում խաղաղության և պետականության պայմաններում հայ ժողովրդի ձեռք բերած հոգևոր, ազգային մեծ վերագարթների մասին:

Ծ Ա Ն Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ

Մայր Աթոռ ա. Էջմիածնի Դիվանը այսու լիազորված է ծանուցելու՝ ի գիտություն Հայաստանյայց եկեղեցու նվիրապետական Աթոռներին և թեմական եկեղեցական իշխանություններին, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետի 51 մայիս 1971-ի վճռով կարգալույծ է արված Արարատյան թեմից տ. Կոմիտաս քահանա Ծիրինյանը, որը դրժել է իր ծառայության ուխտը և լքել իրեն վստահված հոտը, առանց հարգելի պատճառի և առանց հոգևոր վերին իշխանությունների արտոնության, հակառակ վերջին չորս տարիների ընթացքում բազմիցս նրան եղած հորդորներին և նախազգուշացումներին Արարատյան թեմակալ եպիսկոպոսի և Մայր Աթոռի Գերագույն հոգևոր խորհրդի կողմից:

Վերջին երկու տարիների ընթացքում, սկսյալ 1969 թ. հունիսի 3-ից, հիշյալ քահանան, ինքնակամ կերպով, փաստորեն հեռացել էր եկեղեցուց և դադարել քահանայագործելուց, վարելով աշխարհիկ կյանք և արհամարհելով իրեն եղած բոլոր հրավերներն ու հորդորները:

Վերոհիշյալ կարգազուրկ քահանան դատվում է աշխարհականների շարքը իր նախկին՝ Կարապետ Ծիրինյան անունով:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՐՈՒԻ

2 հունիսի 1971 թ.,
Ս. Էջմիածին

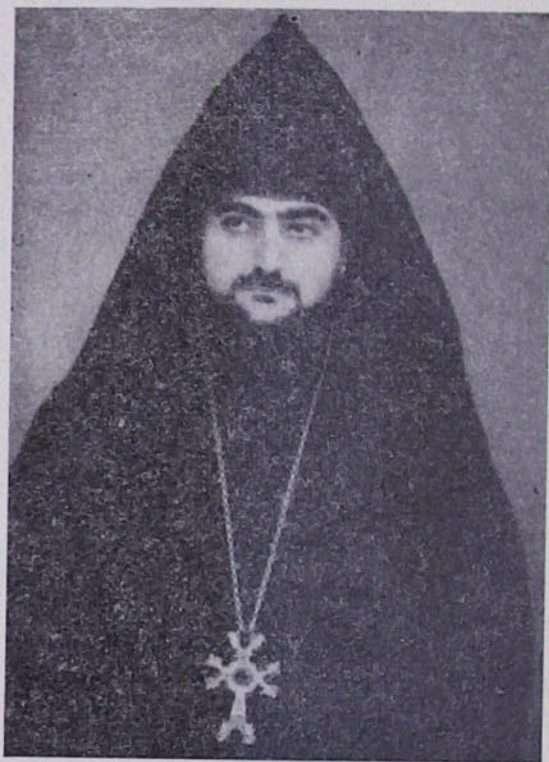

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՎԶՈՒԹՅՈՒՆ

Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ Մայր Աթոռի լուսարարապետ տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանը նույնների 1-ին, երկուշաբթի օրը, Մայր տաճարում, երեկոյան ժամերգությունից հետո, ծայրագույն վարդապետական գավազանի իշխանություն շնորհեց Բուխարեստի հայոց ա. Հրեշտակապետաց եկեղեցու հոգևոր հովիվ տ. Զարեգ վրդ. Պարոնյանին, որն ուխտավորաբար գտնվում էր Մայր Աթոռում:

Տ. Զարեգ վրդ. Պարոնյանը ծնվել է 1940 թվականին Բուխարեստում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի հայկական դպրոցում: 1955—1959 թվականներին սովորել և ավարտել է Երևանի մանկավարժական ուսումնարանը:

1959—1961 թվականներին աշխատել է որսյես ուսուցիչ Բուխարեստի հայկական դպրոցում: 1961—1963 թվականներին նա սովորել է ա. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում: 1963—1964 թվականներին հետևել է կրոնագիտական մի շարք դասընթացների Զագորսկի ուսական ճեմարանում: 1964 թվականին պաշտպանել է իր ավարտաճառը՝ «Ստեփանոս վրդ. Լեհացու կյանքն ու գոր-

ծը» թեմայով ա. Էջմիածնի հոգևոր ճեմարանում:

1963 թվականին ձեռնադրվել է սարկա-

վագ: 1965 թվականին ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում կուսակրոն քահանա է ձեռնադրվում տ. Ասողիկ եպս. Ղազարյանից:

1969 թվականին, ներկայացնելով «Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի կյանքն ու գործունեությունը» իր ավարտաճառը, մասնավոր վարդապետական իշխանություն է ստանում տ. Հայկազուն արքեպ. Աբրահամյանից:

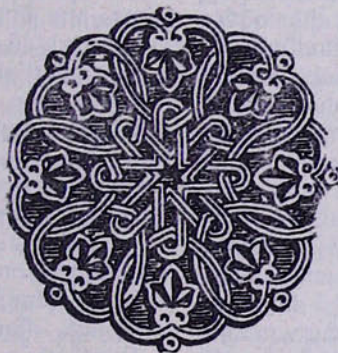
Տ. Զարեն վրդ. Պարոնյանը 1967—1970 թվականներին հետևել է Բուխարեստի համալսարանի աստվածաբանական ֆակուլտետի դասախոսություններին և պաշտպանել է իր ավարտաճառը՝ աստվածաբանության մագիստրոսի աստիճան ստանալու համար: Ռումին պատրիարքարանի պաշտոնաթերթում տ. Զարեն վրդ. Պարոնյանը հրատարակել է մի շարք ուսումնասիրություններ

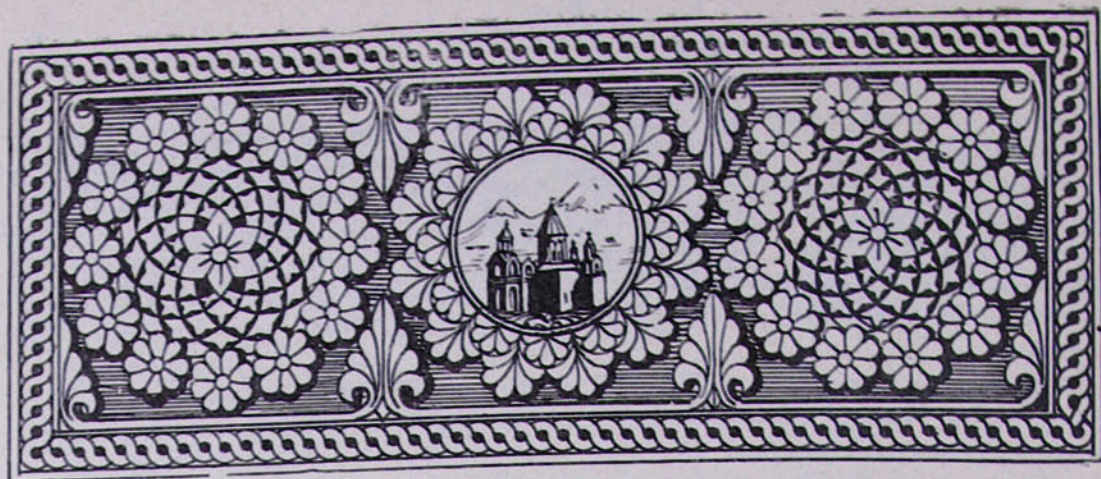
հայ եկեղեցական իրավունքի մասին:

Տ. Զարեն վրդ. Պարոնյանը երկար տարիներ անձնվիրությամբ պաշտոնավարում է Բուխարեստի հայոց ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցում որպես հոգևոր հովիվ:

Տ. Զարեն ծ. վրդ. Պարոնյանը մեր խոստումնալից, ավանդապան և հոգեւից եկեղեցականներից մեկն է, որն իր հոգու ողջ նվիրումով ծառայում է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն և հայ ժողովրդին:

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը շնորհավորում է տ. Զարեն ծ. վրդ. Պարոնյանին այս առթիվ՝ մաղթելով նրան հետագա հաջողություններ հոգևոր ծառայության իր ասպարեզում: Վստահ ենք, որ նա իր անձնդիր ծառայությամբ կարդարացնի հայրապետական բարձր վստահությունը և իր ժողովրդի հույսերը:

ԵԿԵՂԵՑԱԳԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ

(Սեպտեմբեր 6—11, 1971)

Անգլիո Օքսֆորդ համալսարանի կազմակերպությամբ ներկա տարվույս սեպտեմբեր 6—11 Օքսֆորդի մեջ կայացավ միջազգային վեցերորդ համագումարը մասնակցությամբ հարյուրավոր եկեղեցական պատմության և հայրաբանության մասնագետ բանասերներու և պրոֆեսորներու, որոնք հրավիրված էին Եվրոպայի և Ամերիկաներու բոլոր երկիրներու հայտնի համալսարաններեն: Վեցօրյա այս բազմամարդ համագումարը իր շատ ճոխ հայտագրով եկավ ապացուցանելու թե կարելի է մասնագիտորեն կազմակերպյալ հիմունքով ժողովականներուն հրամցնել նյութերու աշխատություն՝ կեդրոնացած գլխավոր թեմայի մը շուրջ, ինչպիսին էր քրիստոնեական առաջին դարերու հայրաբանությունը: Գլխավոր դասախոսներեն արժե հիշել անվանի բանասեր-հեղինակներ կարդինալ Ժան Դանհիելու, Ժ. Ն. Դ. Կելլի, Ժակ Ֆոնտեն, Բ. Վ. Թոմսըն, Վան Դեր Բրինկ, Կորդ Ալան, Ֆլորովսկի, կարդինալ Պելլեգրինո, Նորրիս, Տոյրներ և ուրիշներ:

Հայոցս համար նշելի պարագա մը պետք է լինի հիշյալ դասախոսներեն դոկտոր

Թոմսընի՝ կարդացած դասախոսությունը հայ եկեղեցական հայրերու գրականության շուրջ, ուր փայլուն կերպով ներկայացվեցավ ամբողջական պատկերը հայ գրականության ճնունդին և իր անմիջական արտահայտությանը Ե—Ը դարերու եկեղեցական գրականության մեջ: Նաև նշելու ենք, որպես հայ համագումարին հրավիրված էր իր մասնակցությունը բերելու Ֆիլադելֆիայեն Զավեն ծ. վրդ. Արզումանյան, որուն ևս առիթ տրվեցավ բանախոսություն մը կարդալու Եզնիկ Կողբացիի «անճնիշխանութեան», կամ այլ խոսքով, ազատ կամքի վարդապետության մասին:

Ընդհանուր հայտագիրը կարելի է ներկայացնել գլխավոր չորս բաժանումներով.

Ա. Գլխավոր դասախոսություններ—Թիվով 16, որոնք տրամադրելի եղան ընդհանուրին, համագումարի բոլոր անդամներուն: Սույն դասախոսությունները առհասարակ կշռափեին վարդապետական և հայրախոսական կալվածներեն վերցված նրբին

¹ Դոկտ. Թոմսըն հայագիտության դասախոսն է Հարվարդ համալսարանի արևելյան լեզուներու բաժանմունքին:

մանրամասնություններ մասնագիտական արժևորումով: Դասախոսներեն ումանք արդիական մոտեցումով վերլուծեցին առաջին հինգ դարերու **ավանդության, վարդապետության, բանաձևումի, հանգանակի** սահմանումները: Ուրիշները սկզբնական **մկրտության** և **երախալից մկրտության** հարաբերությունները նշտեցին և կամ ընդգծեցին հայրերու գրականության մեջ պարունակված **հեղինակական մշակույթն ու ազդեցությունը**: Տակավին ուրիշներ վերանկատողության ենթարկեցին **հերետիկոսներն ու ուղղափառ ջատագովներուն** քրիստոսաբանական դրույուններն ու նախատիպերը:

Բ. Խմբական սերտողություններ—Թիվով 56, բաժնված չորս օրերու և օրական չորս խումբերու վրա, նյութերու ճոխ ալյազանությամբ, որոնք զբաղեցան եկեղեցական հին գրականությունեն բխող գրեթե ամեն հավանական հարցերու հետ, ինչպես հայրերու հոգեբանության, գործերու վարդապետական և լեզվական արժեքին, բնագիրներու քննադատության, նորահայտ բնագիրներու քննության և պատարագամատուցի կազմավորման: Անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով կատարված այս մասնակի դասախոսությունները զբաղեցան գլխավորաբար Օրոգինեսի, Տերտուլիանոսի, Գրիգոր Նյուսացիի, Նագիազանցիի, Իգնատիոս հայրապետի, Կղեմեսի, Եվսեբիոսի, Բարսեղ Կեսարացիի և Օգոստինոսի գործերու արժևորումով, ինչպես նաև Նակ Համադիի նորահայտ գրականությամբ հայտնված գնոստիկյան վարդապետությամբ և հիշել հայրերու գործերեն բխած վարդապետական և եզրաբանական խնդիրներով: Նկատելի եղավ միշտ որ դասախոսներ մասնագիտորեն և հնագույն լեզուներու միջոցով միայն, ջանացին ներկայացնել հայրերը, միշտ նորագույն մոտեցումով և արդի բանասիրության ընծայած մեթոդներով, ինչպիսիք են, ընդհանուրեն դեպի մասնավորի ընթացքը, սկզբնականեն դեպի երկրորդականի զարգացումը, անհատի մը համոզումին կամ հավատքին ընդհանրացումը և ավանդության մը հիմնավորումը: Հետաքրքրական եղավ հետևիլ ամերիկյան ուսուցչապետներու արագընթաց և երբեմն ծայրահեղ եզրակացությանց որոնց եվրոպացիք և անգլիացիք հակազդեցին հաճախ դասական անդրադարձումով և երբեմն ալ խանդավառ համաձայնությամբ: Պատրաստված աշխատանքներու լրջությունը կպարտադրեր ունկընդիրները մտածված կերպով հարցերը քննելու, նկատելով որ ամեն խոսք որ կուգար հին հայրերեն արդեն իսկ վավերական

և փաստացի հիմունքով կներկայացվեր, որուն սակայն մեկնաբանությունը կպահանջեր արդի հասկացողությամբ հոգեբանական և իմաստասիրական թափանցում ինչպես նաև այդ խոսքերուն հետ առնչված առօրյա կյանքի սահմաններն ու ազդեցությունները: Արժե այստեղ հիշել մի քանի նյութերը որոնց շուրջ հետաքրքրական սերտողություններ կատարվեցան.

1. Հիպպոլիտի գործերու հրատարակությունը և անոր դժվարությունները.
 2. Հուստինոսի ծիսագիտության արժեքն ու նշանակությունը.
 3. Որոգինեսի «սրբագործումը»-epicleses.
 4. Իգնատիոսի գրությանց վերակառուցումը.
 5. Մոնտանիզմի ապաշխարության դրությունը.
 6. Եկեղեցին և պետությունը հարաբերությունը Տերտուլիանոսի մոտ.
 7. Հայրերը և իրենց գրականության մեջ քաղաքական մոմենտը.
 8. Եվսեբիոս Կեսարացի և Նիկիո ժողովը.
 9. Գրիգոր Նյուսացի և պղատոնական դիալեկտիկը.
 10. Մարտիրոսություն և վկայություն.
 11. Եկեղեցվո աստվածաբանությունը և ծիսական խորհրդավորությունը Մաքսիմոս Խոստովանողի մոտ.
 12. Ասորի ուղղափառ եկեղեցիի մկրտության կարգը պատմականորեն.
- Գ. Ս. հայրերու գործերու բնագրային հրատարակությունները—**Կարելի է ըսել թե ընդհանուրին ուղղված չորսօրյա այս 32 կայք հաղորդումները եղան հետաքրքրական նորություն մը մեզ համար: Առավոտյան քառասունհինգ վայրկյաններու ընթացքին հրավիրվեցան ութ անձեր, չորս օր հաջորդաբար, յուրաքանչյուրը որոշ հրատարակչատան մը կողմեն, ըսելու համար թե անցնող տասնամյակին և գալիք հնգամյակին բանասիրական և բնագրային ինչ գործեր հրատարակված են, ինչ լեզուներով և ինչ բովանդակությամբ: Հայտնի եղավ որ հին և նոր լեզուներով բազմաթիվ հայրախոսական բնագիրներ և թարգմանություններ, քննական ուսումնասիրությամբ, հրատարակված են և շատեր կհրատարակվին շուտով: Մեզ համար ուրախալի եղավ անձնապես տեսակցիլ և լսել հայր Ֆ. Գրաֆին², որ տարիներ ի վեր կհրատարակե Patrologia Orientalis պրակները եկե-

² Pere F. Graffin Մեծիցն է Patrologia Orientalis հրատարակչության և ասորիեն լեզվի պրոֆեսորն է Փարիզի Institut Catholique-ի:

դեցական հայրերու գործերու բնագիրներովն ու ֆրանսերէն թարգմանությամբ: Մեզի հայտնի էին նույն շարքին մեջ հրատարակված Եզնիկ Կողբացիի **Եղծ աղանդոց** գործին բնագիրն ու հայր Լ. Մարիէի կատարած ֆրանսերէն թարգմանությունը մանրամասն բաղդատական նոթերով³: Համագումարի այս առիթով հայր Կրաֆֆին իր հետ բերած էր նոր բնագիր մը և անոր թարգմանության հրատարակությունը, **Ճաշոցի** ընթերցվածներու բաղդատական մը, կատարված Աթանաս Ռնուի կողմէ⁴:

Գ. Հաղորդում-գեկույցներ — Նախապես եղած կարգադրության համաձայն կարգ մը

³ Louis Maries et Charles Mercier, *Ezn'ik de Kolb, De Deo, Traduction Francaise, notes et tables. Edition critique du Texte Armenien*. F. Graffin, *Patrologia Orientalis*, Tome 28, fasc. 3—4, Paris, 1959.

⁴ Atanase Renoux, *Le Codex Armenien Jerusalem 121. II edition comparée du texte et de deux autres Manuscrits. Introduction, Textes, Traduction et notes*. F. Graffin, *Patrologia Orientalis*, Tome XXXVI, fasc. 2 No. 168, Turnhout, Belgique, 1971.

ժողովականներու կողմէ կարդացվեցան թիվով 238 դասախոսություններ որոնք իրենց այլազանությամբը եղան հետաքրքրական: Յուրաքանչյուր դասախոս պատշաճորեն ներկայացվեցավ Օքսֆորդի կրոնագիտական բաժնի դասախոսներու կողմէ գլխավորությամբ քաղաքի անգլիկան եպիսկոպոսին: Նյութերը, թեև այլազան, սակայն բոլորն ալ կաահմանափակվեին հայրաբանության գլխավոր թեմային մեջ և կվերաբերեին լեզվական, բնագրային, վարդապետական և բնագրային-բննադատական կալվածներուն: Ընտրողական լայն և ճիշտ հանգամանքը այս բազմաթիվ հաղորդումներուն հետաքրքրական և մեծապես օգտակար կդարձներ անոնց շարունակական ընթացքը: Յուրաքանչյուր դասախոսութենէ ետք առիթ տրվեցավ ներկաներուն որոշ ակնարկներ ընել և կամ հարցումներ ուղղել:

Փակելէ առաջ հարկ է հաստատել թե համագումարի ընդարձակ հայտագիրը որ ընդհանուր կերպով բաղկացած էր 342 դասախոսություններէ գործադրվեցավ լավագույն կերպով և օգտակարագույնս բերավ իր նպատակը ներկա ժողովականներուն:

ԶԱՎԵՆ Ծ. ՎՐԴ. ԱՐԶՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԱՆՏԻՊ ԷԶԵՐ Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՆԱՄԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԻՑ*

1988, մարտի 16, Բրանքս.

Սիրելի՛ պարոն
Ա. Չոբանյան,

Ուղարկում եմ Ձեզ 150 տալերի մի չեք, հրատարակելու Սորբոնի հանդիսի ճառերը: Զբաղված լինելով «Լուսավորչի լուծայի» խնդրով, չէի կարող մինևույն ժամանակ այլ նպատակի համար դիմում անել Նյու-Յորքում, իսկ նամակով ուրիշ քաղաքների ազգայինների, վատախի չէի, թե շուտ դրական պատասխան կստանայի: Ընդունեցեք այս լուծան իբրև գրչի եղբայրության նվեր, Ձեր բոլորի իղձը իրագործելու համար: Միայն կխնդրեմ, որևէ կերպով իմ անվան հիշատակություն չլինի:

Բաֆֆիկի համար գրեցի Լոնդոն ոչ միայն հանձնաժողովին, այլև անդամներից ոմանց, տեսնենք, ի՞նչ հետևանք պիտի ունենա: Ուշացրի գրությունս, մտածելով, թե, գուցե, փետրվարին Լոնդոն կլինեն և անձամբ հարկավորը կխոսեն, բայց տեսնելով հապառումս և անորոշ կացությունս, գրեցի:

Միշտ սիրով

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

1945, օգոստ. 21, Բիկֆայա

Սիրելի Արշակ Չոբանյան,

Ձեր նամակը ստացա և կարդացի Էջմիածնից վերադարձից հետո, որ ուրախու-

թյուն եղավ ինձ համար: Արդեն մտադիր էի Ձեզ գրել և պատերազմի պատճառով մեր ընդհատված գրավոր հաղորդակցությունը նորոգել:

Անշուշտ, հետևած կլինիք Ամերիկայից մինչև Անթիլիաս մեր ճանապարհորդության ընթացքին, ուշացավ մի քիչ Մեր մեկնումը Ամերիկայից՝ հակառակ Մեր ցանկության, բայց եղավ ոչ ի վնաս Կիլիկյան Աթոռի. Մեր Հոբեկյանի կատարումը Ամերիկայում, Մեր այցելությունը Եգիպտոսի հայոց, Երուսաղեմ, հոգևոր Մխիթարությունից և ազգային ժողովրդական խանդավառությունից զատ, Կիլիկիո Աթոռին բերեց ավելի, քան 100 հազար դոլլարի մի գումար՝ դպրոցական և մշակութային նպատակների համար գործադրելու: Մենք անհատապես մի սենտ չենք վերցրել Մեր անձնականի համար: Իսկ մոտքը և ընդունելությունը Բեյրութում արքայական էր, նույնպիսի փառավորությամբ օծումը և զահակությունը դեսպանների և կառավարական մինիստրների ներկայությամբ:

Այնուհետև դեռ գործի չկաած, պետք է Էջմիածին գնայի, որ Մեր աչքում կարևորագույն և պատմական արժեք ունեցող մի գործ էր: Եղան խորհուրդ տվողներ, որ տեղից չշարժվեմ, բայց հաստատ մնացինք Մեր ուրշման մեջ, և ուրախ եմ դորա համար: Ասել կարող ենք, որ Մեր ներկայությունը արդյունավոր եղավ երկու Աթոռների սերտ և բարեկամական հարաբերության, Եկեղեցու միասնականության, Նիստերի ներդաշնակ և կարգավորյալ ընթացքի և փառավոր, միաձայն ընտրության համար, ինչպես և Մ.

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1971 թվականի № 10-ից:

Աթոռի ապահովության խնդրի: Այսպես, ուրեմն, անցել է արդեն, գրեթե, վեց ամիս Մեր ժամանումից, դեռ Մեր Աթոռի իսկական գործերին շատ քիչ ենք ձեռնամուխ եղել:

Իսկ այստեղ գործ շատ կա կատարելու, կարելի է ասել Մեր կյանքի մի նոր շրջան կլինի, եթե հաջողությամբ ընթանան մեր գործերը: Ինչպես գրել ենք կամ խոսել քանիցս, Մենք կկամենայինք Մեր վանքը եկեղեցական-վարչական կեդրոն լինելուց զատ, դարձնել այն գիտական մշակութային **օջախ**, կրակարան, քարձրացնելով Դպրեվանքի մակարդակը, միջնակարգից քարձրագույնի վերածելով հայկականի համար, ընդարձակելով և կարգավորելով տպարանը, որպեսզի ոչ միայն ատոքացած «Հասկ» այլև գիտական աշխատություններ հրատարակել կարողանանք, լինի այն Մեր միաբանության կամ դրաի աշխատավորների, մատենադարան կազմել, համապատասխան միաբանություն ստեղծել, ներդաշնակ երգեցողություն եկեղեցիների մեջ, քարոզչություն...: Սորա վերա ավելանում է վարչական կուռ և ներդաշնակ մեքենա ստեղծել, որ ամենալքծվարն է երևում Մեզ համար: Հանգուցյալ Պետրոս կաթողիկոսից հետո Կարդյան արքեպիսկոպոսի տեղակալությամբ Կ. Պոլստ ազգային սահմանադրության հիման վրա ստեղծել են Երեւանի մարզպետական ժողով և Կեդրոնական Վարչություն, որոնց նախագահն է միայն Կաթողիկոսը, նույնը և Կրոնական ժողովի: Սրանց հետ նաև տնտեսական, քաղաքական, ուսումնական ժողովներ... մի ամբողջ պետական կազմակերպություն... ընդամենը 170 հազար ժողովրդի համար, պարլամենտական բոլոր կարգերով, գալստական նման բաժանումներով: Առանց կաթողիկոսի աչաքիսի կազմակերպություն և սահմանադրություն ստեղծել անկանոն է և դեմ եկեղեցական ավանդության: Այսպիսի անկանոնությունները, եթե կրկնվի և ընդունվի, քար գայթակղություն կդառնա և անձնական նպատակների հասնելու միջոց Տեղապահների ձեռքում: Ուստի և անվավերական է այն Մեր աչքում: Մենք ոչ միայն դեմ չենք ժողովրդի մասնակցության եկեղեցական վարչության մեջ, այլև այդ մեր եկեղեցու ստանձնահատկությունն ենք համարում, բայց կկամենայինք ավելի սեղմ, ամփոփ և գործնական սահմանադրություն ունենալ, որ կարևորն է շեշտված կաթողիկոսական և նվիրապետական ավանդություններն ու իրավունքները: Պիտի հաջողվի՞ խոսք հասկացնել և համերաշխությամբ ստանց աղ-

մուկների և կրքերի բորբոքման կատարել, թե աղմկարարությամբ արգելք պիտի լինի շինարար գործ կատարել և Մեր լավագույն ծրագիրներն իրագործել: Ահա ի՞նչ դժվար խնդրի առաջ ենք կանգնած:

Երևանից հետո քերել են ձեռագիր և անտիպ աշխատություններին մի կարևոր մասը, որոնց մեջ և հիշատակարաններին ժողովածուն: Առաջին հատորը 50 մամուլ բոլորովին պատրաստ է տպագրության համար, եթե լավ և բավականաչափ թուղթ գտնեն: Գրեթե պատրաստ է և հայ հնագրության պատմությունը, որ մեր մշակույթի և ձեռագրական արվեստի մի մասն է: Այնուհետև և ուրիշ գործեր մինչև մանրանկարչական արվեստի համադրությունը:

Ողարկում ենք Ձեզ պատերազմի ընթացքում տպագրած աշխատանքներից մի մի օրինակ. Խաղբակյանց Բ և Գ հատորները, ինչպես և Նյույթեր և Ուսումնասիրությունների Բ և Գ պրակները: Վերջին երկուսը զուտ մանրանկարչական և հնագիտական են:

Առողջությունս ընդհանրապես լավ է, բայց կամաց կամաց ծերանում եմ: Էջմիածնից վերադարձից հետո ամսաբանոց ենք եկած, Անթիլիաս շատ տաք է, ամառը անկարելի է այնտեղ ապրել: Գրեցեք Դուք Անթիլիասի հասցեով:

Ջերմ սիրով

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻՒԽԿԻՈ

1946, օգոստ. 1, Անթիլիաս-Լիբանան

Հարգելի Տիար Արշակ Չոբանյան

Ի Փարիզ

Ազգային եկեղեցական ժողովը անցյալ տարի որոշեց տոնել Աթոռի փոխադրության հինգ հարյուրամյակը՝ համազգային նշանակությամբ: Նորին Սրբություն Ս. Տ. Գեորգ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը 1946/7 տարին այդ հիման վերա հռչակելով որպես Հորեյանական, առաջարկել է Մեզ նախաձեռնարկ լինել այդ առթիվ մի Գիտական ժողովածու հրատարակելու գործին, նվիրված տոնի պանծացմանը: Մենք սիրով համձն ենք ատել այդ առաջարկությունը, չնայելով Մեր պարտավորություններով ծանրաբեռնված վիճակին, որպեսզի ապագայց տանք մեր Աթոռների համերաշխ գործակցության:

Առաջին հերթին ցանկալի էր, որ գրվելիք ուսումնասիրությունները և հոդվածները նվիրված լինեին Հորեյանի հետ կապված ժամանակի և երևույթների լուսաբանության,

որպեսզի երևան հանվեր այդ հինգ հարյուր տարվա ընթացքում Էջմիածնի Կաթողիկոսության կատարած դերը: Այս մտքով է պատրաստված 12 հոդվածներից բաղկացած մի ծրագիր՝ հոդվածագիրների կամքին թողնելով նրանցից որևէ մեկի ընտրությունը: Բայց մասնակցողները ազատ են այդ ծրագրից դուրս ևս որևէ հայագիտական աշխատությամբ իրենց մասնակցությունը բերել, ինչպես բացատրված է ծրագրի 12-րդ հոդվածի մեջ:

Արդ, հարգելի պարոն, այս ծանուցագրով դիմում ենք Ձեր սիրելիության, խնդրելով Ձեր մասնակցությունը այս գործի մեջ: Հոդվածագիրները, եթե կամենան կատանան իրենց աշխատության արտատպությունը հիսուն օրինակով: Գործը պիտի տպագրվի Էջմիածնում:

Հայրական և բարեկամական սիրով
ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Տանն Կիլիկիո

Մի լավ հոդված էլ կուգեմ մեր հրատարակելիք «Գիտական Հասկ» Տարեգրքի համար: Վաղուց է Ձեզնից յուր չունիմք:

ԾՐԱԳԻՐ ԳԻՏԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ

Նվիրված Աթոռի Էջմիածնի փոխադրության Հինգհարյուր ամյակի հիշատակին

1. Ընդհանուր տեսություն Լայրապետական Աթոռի նշանակության մասին, փոխադրությունից մինչև ռուսական տիրապետությունը:

2. Աթոռի փոխադրության շարժառիթները (Գաղափարի ծագումն ու արտահայտությունները, վարդապետարանների դերը այդ խնդրում, հատկապես Տաթևացին յուր աշակերտներով):

3. Երևանում Էջմիածնի կաթողիկոսների ցանկի և ժամանակագրության, գրական տվյալների հիման վրա:

4. Էջմիածնի վերածնության փորձերը քաղաքական, եկեղեցական, շինարարական և գեղարվեստական մարզերում:

5. Էջմիածնի կատարած դերը ԺԹ դարի դպրոցական-կրթական և գիտական մշակութային մարզերում (Հնությունների գյուտ նկարագրություն, արձանագրությունների հավաքում, հրատարակություններ, գիտական աշխատանքներ և այլն):

6. Աչքի ընկնող դեմքեր կաթողիկոսների մեջ, շրջանի հետ կապված կամ անհատաբար:

7. Էջմիածնի և Նոր Զուղայի դպրոցները, ձեռագրական և տպագրական արվեստների և մշակութային շարժումներ:

8. Պապական Աթոռի փորձեր Էջմիածնի եկեղեցիներում յուր գերիշխանության, պատմական լուսաբանության և առարկայական բնույթով:

9—10. Կիլիկիո և Աղթամարի կաթողիկոսությունների դերը ազգապահպանության և մշակույթի մեջ իրենց սահմաններում, առանձին հոդվածներով:

11. Էջմիածնի և Կիլիկիայի կաթողիկոսությունների հարաբերությունները:

12. Հայագիտական, հնագիտական և եկեղեցական երաժշտության մարզերում որևէ ուսումնասիրություն, հեղինակի ազատ ընտրությամբ:

Ծանոթություն.—Հոդվածները պիտի լինին ոչ ավելի, քան 15—20 երես տպագրական, 16 մեծությամբ: Հնագիտական կամ ձեռագրական ուսումնասիրություններ կարող են լինել և պատկերազարդ, այդ դեպքում չի պակասում բնագրի համար նշանակված ծավալը: Ավելի ընդարձակ լինելու դեպքում, բանակցել խմբագրության հետ:

Հոդվածներ կարող են լինել և օտար լեզվով, որոնց բնագրի հետ կը տպագրվին և հայերեն թարգմանությունները:

Հոդվածների առաքման վերջին ժամանակ նշանակվում է մինչև 1947 թվի փետրվարի վերջը: Բայց ցանկայի է Ձեր համաձայնության ավելի վաղ ստացումը և նույնիսկ աշխատության: Ամենայն տեսակ թղթակցությունների կամ բացատրությունների համար դիմել Կիլիկիո Կաթողիկոսարան արտասահմանի համար, իսկ Հայաստանում և Խ. երկրների մեջ՝ Էջմիածնի:

1946, ապր. 27, Անթիլիաս-Լիբանան

Սիրելի Արշակ Չոբանյան,

Ուրախ եմ, որ Ձեզ բավականություն են պատճառել ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴԱՎԹԻ առաքմամբ: Ունեի և ռուսերեն թարգմանությունը, շքեղ հրատարակությամբ և գունավոր պատկերներով, որ Տիրայր արքեպիսկոպոսն առավ, այլ ևս հետ չստացա: Սատուցի Դավթով այլևս դժվար զբաղվեմ, ուրախ եմ, որ իմ օրինակի առաքմամբ, հնարավորություն կունենաք ավելի շուտ գործի անցնել: Ծատ երկար ժամանակ և աշխատանք կպահանջե այդ գործի թարգմանությունն ու հրատարակությունը, բայց դորանով հայ գրականության համար Ձեր կատարած շատ ծառայությունների վերա, մի կախորն էլ կավելացնեք:

Վերջերս, երբ Հայեպ էի գնացել, իմացա Ձեր մի նոր հրատարակության մասին Քու-

չակյան տաղերի ոճով, խնդրեմ, մի օրինակ ուղարկեք ինձ: Չգիտեմ մեր «Հասկն» ստանդարտն էք, թե ոչ, կատուգեմ, եթե չի ուղարկվում, կպատվիրեմ ուղարկել: Ուրախ կլինեմ «Անահիտ»-ի վերահրատարակությունը շուտ տեսնել, բայց խնայեցեք Ձեր առողջությունը, Արշակ Չոբանյանի տեղը բռնող չի լինի:

Ձեզ գրել եմ, որ իմ ձեռագիր աշխատանքների և Հիշատակարանների մի կարևոր մասը բերեցի հետո Հայաստանից, բայց անձնական մատենադարանիս հետքն անգամ չգտա: Մասնագիտական անհրաժեշտ գրքերից այժմ գուրկ եմ. պիտի աշխատեմ ամենաանհրաժեշտ գրքերը ի մի բերել, որպեսզի կարողանամ ուսումնասիրություններս շարունակել և լրացնել: Այս գործում պիտի խնդրեմ Ձեզ, պ. Բերբերյանին, գուցե և Բալույանին, որ օգնեք ինձ, ֆրանսերեն անհրաժեշտ գրքերը ձեռք բերել: Հազար դոլարի չափ գումար ունիմ այդ նպատակի համար, կեղք ֆրանսերենի և կեղք գերմաներենի համար: Կպատրաստեմ ցուցակը և կուղարկեմ: Գերմաներենի համար մասամբ կօգնե Ռ. Ալիևյանը, որ պատրաստվում է Վիեննա գնալ:

Միշտ սիրով՝

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԿԻԼԻԿԻՈՒ

1947, <հոկտ. 29>

Անթիլիաս-Լիբանան

Սիրելիդ իմ Ա. Չոբանյան,

Համոթյամբ ստացել եմ Ձեր հունվար 7 գրությունը, ուշ, բայց նույն: Ժառ լավ հասկանում եմ Ձեր պատասխանի ուշացումը, բազմազբաղ մարդուն դժվար է շուտ ու կանոնավոր նամակագրություն ունենալ: Ձեզ լավ եմ հասկանում, որովհետև ինքս նույն վիճակի մեջ եմ: Դեպքից օգտվելով, կուզեմ Ձեզ մի բարեկամական խորհուրդ տալ, խնայեցեք Ձեր առողջությունը. թելը, որ շատ բաշեւ, կը կտրվի, ամփոփեցեք Ձեր հատարակական գործերի մասնակցությունը միայն ամենակարևոր հարցերի մեջ: Հաճախ ստիժ եմ ունեցել բարեկամների շրջանի մեջ հայտնելու, թե ի՞նչ անփոխարինելի կորուստ կլինի Ձեր մահը Փարիզի հայ գրական և ազգային կյանքի համար, Ձեր փորձառությունը հայ կյանքի և գրականության մեջ, Ձեր բարեկամական կապերը ֆրանսացի գրական և քաղաքական գործիչների հետ, Ձեր եռանդուն և անձնվեր մասնակցությունը ամեն մի գործի մեջ, ո՞ր մեկը հիշեմ, ի՞նչ կը լինի Ձեր անհետացումից հետո: Հիշում

եմ Սորբոնի մեր մեծ հանդեսը Աստվածաշնչի թարգմանության հորելյանի ստիժով. ինչքա՛ն աշխատանք, ժամանակ գործադրեցիք, նյարդեր մաշեցիք, մինչև գործը գրովս եկավ լավագույն կերպով՝ հազարավոր հայերի ներկայության հետ և ականավոր ֆրանսացիների մասնակցությամբ և ներկայությամբ: Իմ համոզումն է, թե ստանց Ձեզ հնարավոր չի լինի կամ շատ դժվար կլինի համազգային նշանակություն ունեցող քաղաքական, գրական-մշակութային գործ կատարել: Այս լավ, բայց գրական լրիվ կամ կիսատ մնացած գործերը լրացնել հրատարակելով սերունդների սեփականությունը դարձնել, կարևորագույն գործ է, որ պիտի կատարեք: Որե՛մն իրականություն դարձրեք Ձեր միտքը, հրաժարվել կամ շատ սահմանափակել Ձեր մյուս գործունեությունները, և Ձեր գրական գործերի հրատարակության կամ վերջավորության նվիրվել: Գուցե կը մտածեք, թե իմ բերանից մինչև ականջս ո՞րչափ հեռու է: Իմ գործս ուրիշ է. թափառումներս ապարդյուն չեն անցել, բայց գիտության համար եռակի և քառակի ավելի գործ կը կատարեի, եթե նստած լինեի և հնարավորություն ունենայի աշխատանքներս հրատարակելու: Աշխատանքներս մի կարևոր մասը, հատկապես հավաքածու նյութերը հետո եմ բերել Հայաստանից, բայց գրված եմ իմ մասնագիտական մատենադարանից: Հնարավորը պիտի անեմ, հենց որ կարելի եղավ տպիչ մեծ մեքենա գնել և թուղթ ձեռք բերել, գուցե մի քանի գործերի և նյութերի հրատարակությունը:

Էջմիածնից մի՛ դժգոհեք, խեղճ Գեորգ Կաթողիկոսը կատարելապես մեհակ է, ավելի վատ վիճակում այդ կողմից, բան մեկը: Եվ եթե այսօր Էջմիածնում Կաթողիկոս կա և լսելի է լինում նորա ձայնը Հայոց համար շատ հրատապ խնդիրների մասին, պարտական եմ նորա տոկոսության ու եռանդին: Էջմիածնից մեկը էլ շատ նամակներ չեմ ստանում, մեծ մասով հեռագրական է մեր հարաբերությունները:

Ենթահակալ եմ Էջմիածնի Ժողովածուի մասնակցության համար. Կոմիտասի մասին Ձեր գրելիք հոդվածը կը մեքենագրենք, մի օրինակը տպագրության ուղարկելու, մյուսը կը պահենք: Ցանկալի էր և օտարագոյի հայազետներից մի մի բան ստանալ Ժողովածուի համար: Պիտի գրեմ Մարիուսին և Լորանին, որոնց հասցեները չգիտեմ, առաջինը Ձեր միջնորդությամբ և երկրորդին պ. Հ. Պերպերյանի: Ի դեպ, կուղարկեմ նրանց և արտասահմանում տպած աշխատություն-

ներից մի մի օրինակ, և կը խնդրեմ իրենց հասցնել:

Նամակիս տեղ հասնելուց առաջ՝ արդեն լրագիրներից իմացած կլինեք Մեր հոբելյանի կատարումը Մեր թեմերի մեջ: Բելյութում կատարվեցավ շատ շքով, Լիբանանյան կատարությունը այդ առթիվ շնորհեց Մայրիի առաջին կարգի շքանշանը, իսկ մեր հասարակությունն էլ հանգանակություն է սկսել Աթոռի նյութական ապահովության գործին ի նպաստ, ինչպես կատարված էր Ամերիկայում և Եգիպտոսում: Իսկ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը արտոնում է վեդարի ադամանդյա խաչ կրել: Մանրամասնություններ կիմանաք «Հասկ»-ից:

Առողջություն լավ է, միայն շուտ եմ հոգնում մտավոր աշխատանք կատարելիս, այդ էլ ծերության հետ է կապված կամ ընդհանուր հոգնածության, գուցե երկուսն էլ:

Բարեկամական սիրով և հայրապետական օրհնությամբ:

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Տանն Կիլիկիո

1948, հունվարի 5, Անթիլիաս-Լիբանան

Սիրելի՛ պարոն Ա. Չոբանյան,

Ձեր վերջին նամակը չգտա, որ ըստ այնմ պատասխանեմ, թեպետ ընդհանուր բովանդակությունը հիշում եմ: Հիշել չենք կարող միայն խնդրված գրքերի անունները: Կը գտնեմք և ինչ որ կարելի է անել, կանեմք: Միայն իմանաք, որ բավական ժամանակ է այստեղ էլ գրքեր չեն ստացվում Հայաստանից: Այդ պակասը մասամբ լրացնելու համար ուղարկում եմք Ձեզ մեր Կաթողիկոսարանի նոր հրատարակությունները, որոնցից երկուսը, կարծեմ, արդեն ստացած պիտի լինիք:

Բայց եթե չսպասեցի Ձեր նամակի գտնվելուն և երկտողս գրում եմք Ձեզ, պատճառը հետևյալն է: Մենք դիմել ենք Փարիզում մի քանի ունեորների մեր Աթոռին բարերարներ հանդիսանալու, գրել ենք մեր կարիքները և մեր ծրագիրները այս Աթոռը մշակույթի և գիտության կեդրոն և որակավոր միաբանություն պատրաստելու համար: Այդ պարոններն են պարոնալք Գառնիկ Բախտիարյան, Պողոս Ֆրեմկյան և Երվանդ Պարկիրճյան: Այս մասին գրել ենք Արտավազը Սրբազանին, գործին տեղյակ է և Ադդե քահանան: Կուզեմ խնդրել Ձեզ, որ ամենայն փափկանկատությամբ հետամուտ լինիք Դուք էլ և ինչով կարող եք հաջողության նպաստել, օգնեք: Նախապես գործին

տեղեկացեք Տեր Ադդեից, թե ինչ վիճակի մեջ է, և ըստ այնմ շարժվեցեք:

Բացի դրանից կը կամենանք, որ Փարիզում ևս կազմակերպվի Կիլիկիո կաթողիկոսարանին օգնող միություն, ինչպես ունիք Նյու-Յորքում, միության շուրջը կարելի է հավաքել, հատկապես Կիլիկեցիներին: Այստեղ արդեն կարող եք Ձեր հեղինակությամբ և գրչով շատ գործ կատարել: «Արևմուտք»-ի մեջ մի անգամ գրել էիք, հուսամ, թե «Արևմուտք»-ն էլ ընդ առաջ կերթա, ինչպես առաջ էլ գրած է:

Մեր նպատակն է, սիրելի Չոբանյան, Կիլիկիո Աթոռը նյութապես ինքնաբավ դարձնել, որպեսզի լայն չափերով կարողանանք նաև կրոնականի հետ գիտության և մշակույթի կեդրոն դարձնել: Ինչո՞ւ անհնարին պիտի համարել մի նոր Ա. Ղազար հիմնել այս ափերի վերա նոր հասկացողությամբ: Եթե ազգը օգնե, եթե մի երկու երեք հոգի մեր մեծահարուստներից բարերար հանդիսանան, տպարանը կարգավորենք, ընդամենը մի քանի տարվա մեջ այնպիսի հրատարակություններ անենք, որ պետական ակադեմիաների համար էլ նախանձելի լինի: Մենք անբավ նյութ ունինք, Բաբգեն կաթողիկոսը թողել է Անկյուրիո և Կ. Պոլսի ձեռագիրների ցուցակը, Թովչյանը ունի Արմաշի ձեռագիրներինը, որոնց հրատարակությունը ահագին նորություն կը բերե հայ անցյալի, պատմության, գրականության, արվեստի մասին: Թողում ասել, թե որակավոր միաբանություն կը պատրաստենք, մեր ընդունակ և կարող նորընձաններին համալսարաններ կողարկենք, այլև այլ հայագիտական մասնագիտությանց համար նախապատրաստվելու: Արդեն իսկ երկու հոգի ուղարկել ենք: Մեկը գործնական աստվածաբանության համար, հատկապես մեր կիրակնօրյա դպրոցների դեկավարության, մուսը բյուզանդագիտության, գուցե, դորա հետ և արաբագիտության, որովհետև վերջինը լավ արաբերեն գիտե:

Այս մասին գրում ենք և պարոն Մեսրոպ Գույումճյանին, «Արևմուտք»-ի խմբագրապետին:

Արդեն մամուլի տակ է Հայագիտական Տարեգիրքը և քառասուն ութ երես տպագրված է, հուսամ մարտին լույս տեսնե, պետք է լինի 250—300 էջ «Հասկ-ի դիրքով, ասել է մի լավ հատոր: Ապա հերթը կը գա Էջմիածնի, այսինքն փոխադրության հոբելյանին նվիրված» հատորին: Մեր աղքատությանն է պահված մյս գործի տպագրությունը, ուրեմն և Ձեր հոգվածի համար երկյուղ չունիք: Մեր գործը դանդաղ է գնում,

որովհետև տպիչ մեքենան փոքր է, դեռ չբարդացանք մեծ և նոր մեքենա ձեռք բերել: Այս տարվա ընթացքում պիտի աշխատենք լույս տեսնել Հիշատակարանների Ա հատորը և Երզնկայի մանրանկարչական դպրոցը, նաև բազմագույն նմուշներով:

Կարող եք մտածել, որ Օջակյանը այժմ մեր լավ բարեկամն է և մի ամբողջ հատոր է նվիրել Մեր անձին և աշխատանքներին, որ նույնպես շուտով մամուլին կը հանձնվի. հետևանք այս ամառվա Մեր Երուսաղեմ այցելության: Երանի, թե հաջողվի Մեզ այսուհետև գիտական այնպիսի աշխատություններ տալ, որ չամաչենք հատորի մեջ կատարված գնահատության հանդեպ:

Միշտ սիրով
ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Մեծի Տանն Կիլիկիո

1948, մայիսի 10, Անթիքիաս-Լիբանան

Սիրելի՛ պարոն Արշակ Չոբանյան,

Տ. Ադդե քահանայից տեղեկացա Կիլիկյան Միության ձեռնարկության մասին, կատարելու Մեր Հոբելյանը Սորբոնում, պատվո նախագահներ ունենալով պ. պ. Ֆրենկլյան, Բախտիարյան, Պարկիրճյան, Արզումանյան և Դուր: Հանձնաժողովի անդամներ են, որպես ատենապետ պ. Գույումճյան, Ատենադպիր Ա. Խանեստանյան և գանձապահ Գ. Պագրճյան, ընդհանուր նախագահությամբ Տ. Արտավազդ Արքեպիսկոպոսի: Այսպիսի անձանց ղեկավարությամբ միանգամայն հուսով եմ, թե ոչ միայն հանդեսը պիտի կատարվի ամենայն փառավորությամբ, այլև հանգամանքները պիտի դառնա արդյունավոր հոգուտ Կիլիկյան Աթոռի բարգավաճման:

Դուք լավ գիտեք, թե ի՞նչն է Մեզ համար գլխավորը, այս Աթոռը դարձնել նյութապես ինքնաբավ, որպեսզի կարողանանք իրագործել այն ծրագիրը, որ ունինք մեր հոգու մեջ, դարձնելով այն կրոնականի հետ գիտության և մշակույթի կեդրոն: Այս մտքով մի քանի անգամ խոսել եմք և գրել, բայց նոր ավելի հանգամանորեն գրեցինք «Հասկ»-ի մեջ, պետք է արտատպվի նաև շատ օրինակներով, այլ և այլ տեղեր և անձանց ուղարկելու համար. այդ հոդվածը ավելի կը բացատրե Մեր մտքերն ու ցանկությունները այս Աթոռի նկատմամբ:

Մեր հայրենիքի մեջ կատարվում են նյութական և մշակութային շատ հառաջադիմություններ և պիտի կատարվին, բայց Կիլիկիո Աթոռը պետք ունի ավելի զորանալու

նյութապես և բարոյապես իբրև հաստատուն սյուներից մեկը Հայաստանյայց եկեղեցու: Ձեզ երկար գրելու պետքը չունիմ հասկանալի դառնալու համար:

Այս երկու օրս լույս կտեսնի «Հայագիտական Տարեգիրք»-ը «Հասկ»-ի 250 մեծադիր էջերից բաղկացած, իբրև սկզբնավորություն Անթիքիասի հայագիտական պարբերականի, որ հետո, երբ հանգամանքները կտեսնեն դառնա վեցամսյա կամ եռամսյա. այդպես ավելի հարմար ենք համարում, որպեսզի հնարավոր լինի նաև փոքր ինչ ավելի երկարաշունչ հոդվածներ գետնել: Տպագրվում է, գուցե, մինչև մայիսի վերջը կարողանանք ավարտել նաև Օջակյանի «Արևելահայ բանասիրությունը և Էջմիածին, Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան» վերնագրով աշխատությունը. կաշխատենք հասցրնել հանդիսից առաջ:

Այս վերջին պարբերությունը գրում ենք Ձեզ խիստ մտերմաբար: Որևէ կերպով աշխատեցեք տեղեկանալ, թե Գալուստ Կյուպենկյանը այժմ Փարիզ է վերադարձնել, թե ոչ: Դրական դեպքում կուզեի, հաջողեցնեիք և ինձ հրավիրեիք հանդիսին: Եթե այդ անկարելի է, Սորբոնում մի եկեղեցականի հոբելյան կատարել, համենայն դեպս մեզ իմաց տալիք: Այդ խիստ կարևոր խնդիր է Էջմիածնի նորոգության և այլ տեսակետով: Այս գրում եմք Ձեզ խորհրդաբար, ըստ այնմ էլ շարժվիք:

Միշտ սիրով
ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Տանն Կիլիկիո.

1949, մարտի 30, Անթիքիաս-Լիբանան

Սիրելի պարոն Չոբանյան,

Ձեր մարտ 10 թվակիր նամակն ստացանք. կատարելապես հասկանում ենք բազմազբաղ մարդու համար նամակագրության մեջ չլինել ճշտապահ, ինչպես տեսնում եք մենք էլ Ձեր վերաբերությամբ նույն մեղքի մեջ ենք, որքան էլ հաճելի լինեի ավելի հաճախ թղթակցել Ձեզ հետ և պատասխան ստանալ: Մի Փարիզ է, մի Չոբանյան, ամեն ձեռնարկության, ամեն ազգային և հանրային գործերի մեջ մասնակից: Լավ է, որ կարողանում եք գլուխ հանել, շնորհիվ Ձեր անխնայ եռանդի և նվիրման: Գիտենք նաև, որ Ձեր կատարյալ մասնակցությունն էք բերել Մեր Հոբելյանի հաջողության համար, ոչ միայն ըստ բարոյականին և գրականին, այլ և հոգուտ Աթոռի նյութականի,

բայց եթե արդյունավոր չէ եղել, հետևանք է պայմանների և Ֆրանսայի դրամական ներկա վիճակի: Բայց մենք հուսահատ չենք, թե սաներ պահելու խոստումը ի վերջո պետք է իրականություն դառնա:

Անգլիայում էլ խոստացել են սաներ պահել, այնտեղ էլ դրամի փոխադրության արգելքը կա. բայց երևի մի հնար կը գտնվի օգնության գալու: Մեր մեծագույն հույսը Ամերիկայի գաղութն է, որ եթե մի քանի տարի էլ օգնեն, կը կարողանանք ոտքի կանգնել և ինքնաբավության մոտենալ նյութապես, առանց որին մեր դպրոցական և մշակութային ձեռնարկությունները կը կազմեն և կը դանդաղեն հառաջդիմության մեջ: Արդեն այս կարճ ժամանակի մեջ ոչ միայն կարողացել ենք հոգալ Մեր եռապատկված ծախսերը տարեկան, այլև գնել ենք մի տուն, որ տարեկան 17000 լիբ.-նուկի արդյունք է տալիս: Եվս երկու այդպիսի կալված, կը մոտենանք ինքնաբավության:

Բացի սաների անուճով ստացված գումարներից, Բարեգործականի կողմից այս տարի ավելացել է տարեկան 2000 դ., հինգ տարվա համար. իսկ Կոլոպենկյան հիմնադրամից 3000 դոլլար, որ շատ զգալի հաջողություն է: Այս տողերը գրում ենք, որպեսզի իրագրել լինիք Մեր դրության, և իբրև Մեր անձնական և Աթոռի բարեկամը, հարկավոր ժամանակ օգտագործեք:

Ունինք և ուրիշ մեծ պակասություններ, ամառանոց չունինք, որ այստեղի կլիմայի համար անհրաժեշտություն է, փոքր է մեր դպրոցական շենքը, որովհետև շինված է միայն 20—25 ժառանգավորացի համար, չունինք մատենադարանի և, զոհեն, փոքրիկ թանգարանի համար հարկավոր շենքը, չունինք սովոր միաբանության համար հարկավոր խոցերը, բայց դրանք կարելի կը լինի լրացնել հետզհետե: Մեր աշխատանքը պիտի լինի առաջին հերթին մտավորական և մշակութային կյանքը գորացնել: Դպրեվանքի ծավալն ու բովանդակությունը, միաբանության մակարդակը բարձրացնել և կարող, մասնագետ, զոհեն, մի քանի միաբաններ ունենալ, տպարանը կարգավորել և հրատարակչական գործը ընդարձակել:

Մեր նոր մեքենան շատ ամիսներ առաջ գնված և վճարված, բայց դեռ չստացանք. մեծ գործ ենք սկսել մեր փոքրիկ և հիվանդ մեքենայով—«Հիշատակարանը ձեռագրաց»-ը, որ շաբաթական հազիվ մի մամուլ ենք կարողանում լույս հանել, արդեն տպագրված է 15 մամուլ, նաև մի հաղորդագրություն գործի էությանն ու արժեքը բացատրող: Ներփակ ուղարկում ենք Ձեզ այդ հաղորդագրությունը, գաղափար կազմելու համար:

Տպագրել ենք սկսել և մի ուրիշ աշխատություն մանր արվեստների ուսումնասիրության նվիրված, փայտագործության, ասեղնագործության, ոսկերչության, հախճապակյա արվեստի և այլն, մասամբ հին ուսումնասիրությունների արտատպություն, մասամբ նորերի ուսումնասիրություններ:

Լրագիրների մեջ հրատարակված հայտարարություններից իմացած կը լինեք, թե հանդերձյալ ենք հառաջիկա հունիս 5-ին մյուռոնօրհնություն կատարել, արդյո՞ք չէիք կարող ներկա լինել, ճանապարհածախսը կը հոգացվի, իսկ այստեղ Մեր հյուրը կը լինեք և Ձեզ վերա ծախս չի նստի, փոխարեն Դուք մի քանի դասախոսություն կը կարդաք մեր միջնադարյան գրականության մասին մեր ուսանողների համար և մեկն էլ ժողովրդական լսարանի համար: Ձեզ համար էլ, կարծում ենք, օգտակար կլինի շատ տեսակետներով: Միասին կայցելենք Բաալբեք և այլ ավերակներ: Մտածեցեք և գրեցեք Ձեր որոշումը ըստ կարելիության շուտ:

Միշտ սիրով և գնահատությամբ
Գ.ԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Տանն Կիլիկիո

1949, ապրիլի 5 <Անթիլիաս-Լիբանան>

Սիրելի պարոն Չոբանյան,

Քանի որ է գրված էր նամակը, բայց փոստը չէր ձգված ինչ ինչ պատճառներով: Օգտվում ենք հանգամանքից մի հավելում անել:

Ամերիկա գնացից առաջ դր. Քոլոյանի տանը Rue de Puthien 37 bir թողել էինք մի սնդուկ, մեջը ապիտակեղեն, նամակներ և այլն, բանալին հանձնելով հանգուցյալ Տեր Լևոնին, նաև որոշ գումար, որ գնումներ անե և ուղարկե Խորեն կաթողիկոսին: Վերջինը, գիտենք չկատարվեցավ, բայց սնդուկի և պարունակության մասին տեղեկություն չունինք: Այնտեղ Մարկոսյանի ձեռագիրներից քաղվածքներ ունինք: Հաճեցեք, խնդրեմ Տեր Ադդեի հետ տեղեկանալ և գրել այդ մասին: Մեզ հետաքրքրում են միայն նամակներն ու ձեռագրական քաղվածքները: Դոքստորը կարող է ամենևին տեղյակ չլինել այդ մասին, բայց ոչ Տեր Լևոնի ընտանիքը:

Երկրորդ խնդիրս հետևյալն է: Թերթերի մեջ կարդացի արձանագործ Գյուրջյանի մահը մեծ ափսոսանքով. դեռ երիտասարդ էր և կարող էր նոր գործեր ունենալ: Մեր Փարիզ եղած ժամանակ պատրաստել էր և Մեր բյուստի կաղապարը, և հայտնել էր

Մեզ, որ երկու օրինակ պիտի պատրաստե, մեկը Մեզ համար: Տարաբաղդաբար ոչ Ամերիկայից և ոչ այստեղից կարողացանք հետամուտ լինել գործին և թղթակցել այդ մասին: Երկրորդ օրինակը մնում է նորա գործերի մեջ և ասում են շատ հաջող է: Արդյո՞ք ընտանիքը հնարավորություն ունի՞ մվիրելու այն Մեր թանգարանին, կատարելով հանգուցյալի խոստումը, հակառակ դեպքում, ինչպես կարելի է ձեռք բերել, կարելի՞ է մի մեկենաս գտնել, որ առնե Մեր կաթողիկոսարանի համար:

Գ. Կ.

1949, օգոստ. 29, Անթիլիաս-Լիբանան

Միրելի պարոն Արշակ Չոբանյան,

Ժամանակին ստացել ենք Ձեր ապրիլ 27-ին գրած նամակը, ներողություն ուշ պատասխանելու համար: Ցանկությունս Ձեզ Մեզ մոտ հյուր ունենալ, նույնքան ջերմ է որչափ նախընթաց նամակիս գրած ժամանակ, և երբ 1950-ին իրագործված տեսնենք, ավելի բարձր կլինի աստիճանը: Երբ Դուք կարողանաք գալ «մեր աչքի վերա տեղ ունիք»: Ուրեմն ցը տեսություն 1950 թվականի սեպտեմբերին:

Դուքտոր Քոլոլյանի տանը թողած իրերի մասին տեղեկություն չստացա դեռ, իսկապես մեղք է Ձեզ այդպիսի խնդրով զբաղեցնել, մյուս բաները ոչինչ, եթե չը լինեին

այնտեղ նամակներ և Հիշատակարաններ, որոնք այժմ օգտակար կը լինեին իմ ժողովածուի հրատարակության համար: Տեղ Ադդեին էլ մի երկտող գրում եմ այդ մասին, որ մեզ օգնե հետամուտության մեջ:

Երկրորդ խնդիրս հանգուցյալ Գյուրջյանի պատրաստած իմ անդրին էր, հաստատ գիտենք որ երկու օրինակ է պատրաստել, և մեկը խոստացել էր մեզ տալ, տեղեկություն ունինք, որ շատ հաջող է: Եթե որևէ կերպով կարելի լինի ձեռք բերել Մեր կաթողիկոսարանի համար, շատ գոհ կը լինիք:

Մեր տպիչ մեքենան Ամերիկայից վերջապես ստացանք, տեղավորեցինք և այժմ սկսել ենք բանեցնել, շատ գոհ եմ, ուր հազար դոլլար է նստել և նվեր է մի քնկերակցության: Տպվում են իմ ետք գործերը, «Հայագիտական Տարեգիրք»-ն էլ այս քանի օրս մամուլին կը հանձնենք, մեջն է և Ձեր հոդվածը:

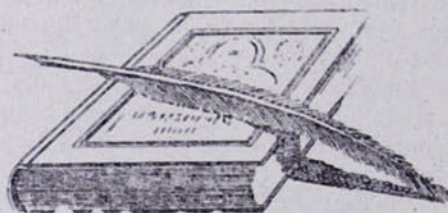
Դերենիկ եպիսկոպոսին էլ Եգիպտոս էի ուղարկել, որ շատ հաջող արդյունքով է վերադարձած, ափսոս, որ ստացման գանձել կարելի չէ, արգելված լինելով երկրից դրան հանելը:

Սիմոնյանի ձեռքով մի փոքրիկ բան ուղարկեցի, կստանաք:

Միշտ սիրով՝

ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

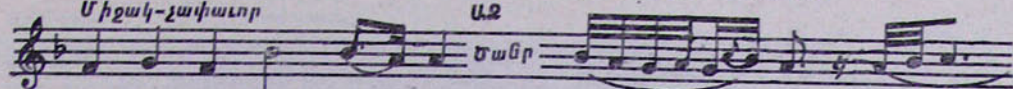
Տանն Կիլիկիո

ԿԱՆՈՆԱԳԼՈՒԽՔ Ի ՊԷՏՍ ՋԱՆԴԻՍԱԽՈՐ ԱՌՈՒՐՅ

Միջակ-չափաւոր

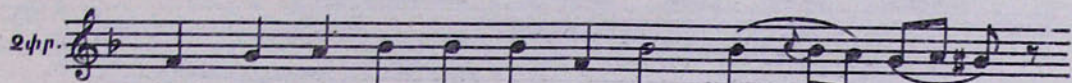
Ա.2

Դա - տեա Տէր զայ - ցո - սիկ ոյք յա - տեց

զիս. ա - ւէ - լու - իա.

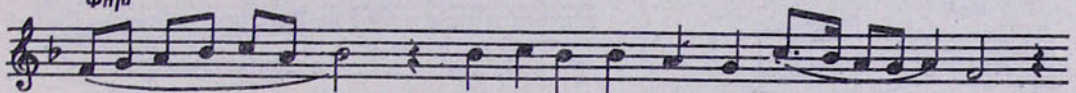

մար - տիր ընդ. այ - ցո - սիկ ոյք մար - տըն - չից

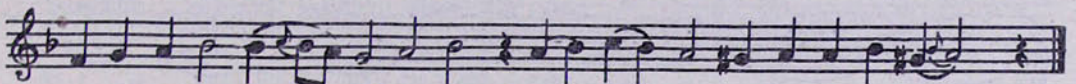

ընդ իս ա - ւէ - լու - իա:

Փոխ

Տէր յեր-կիցս է ո - ղոր-մու - թիւն քո ,

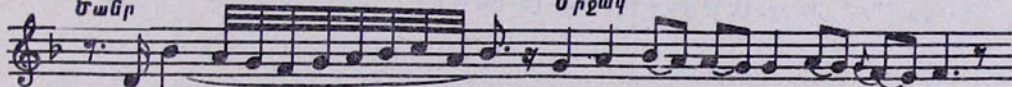

ճըշ-մար-տու-թիւն քո մից-չեւ յամպս. ա - ւէ - լու - իա ա - ւէ - լու - իա:

Ծանր

Ա.4

Միջակ

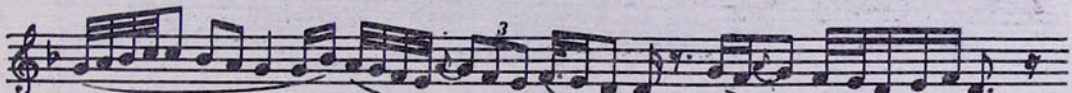

Ա-սաց ա - ճըզ-գամն ի սըր-տի իւ - բում

Ծնր.

թէ ոչ գոյ Աս - տը - ուած

ա - ւէ - լու - իա.

Միջակ-ջափառոր

ա - պա - կա - նե - ցան

Չփր.

եւ պղղ - ծե - ցան յա - նո - րէ - նու րեան իւրեանց, եւ ոչ ոք է

Մնր.

որ առ - նէ գրադց-րու - րիւն:

Ա - լէ - լու - իա:

Փոխ

Չաճր.

Ջի ոչ գոյր նո - ցա փո - իա -

Յ

- նակ եւ ոչ եր - կեան յԱս - տու - ծոյ,

Միջակ Ջափառոր

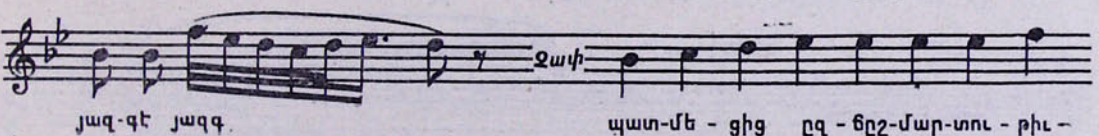
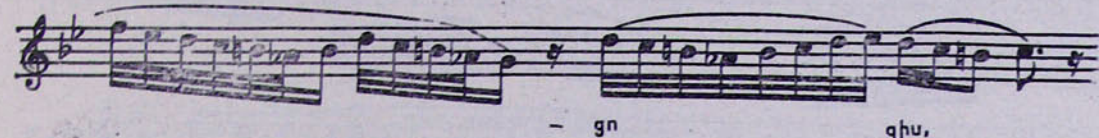
ա - լէ - լու - իա ա - լէ - լու - իա:

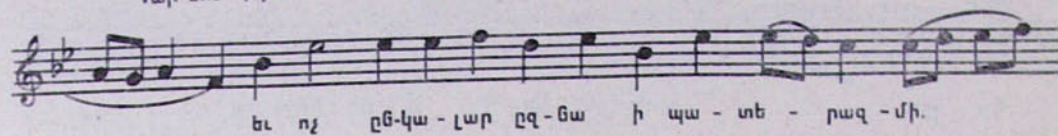
Ջափառոր. F2

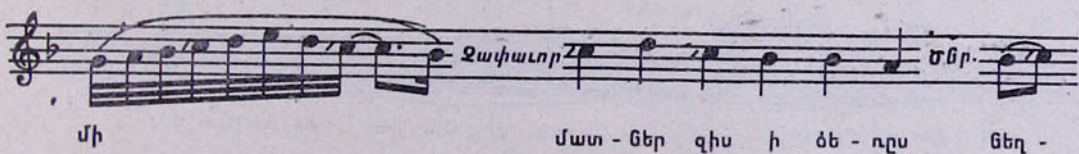
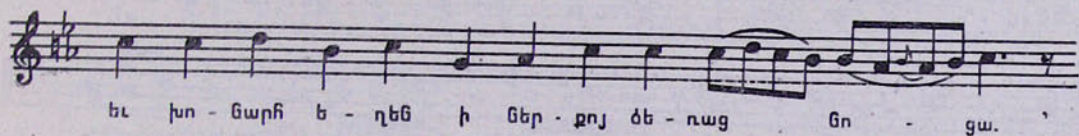
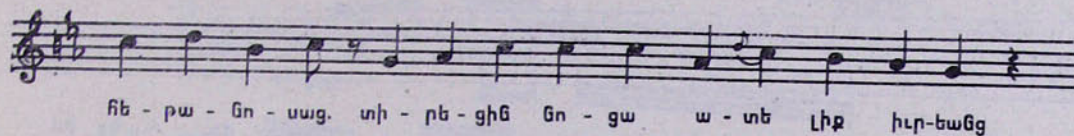
Ի քեզ Տէր յուսա - ցալ մի ա - մա - շե - ցից յա -

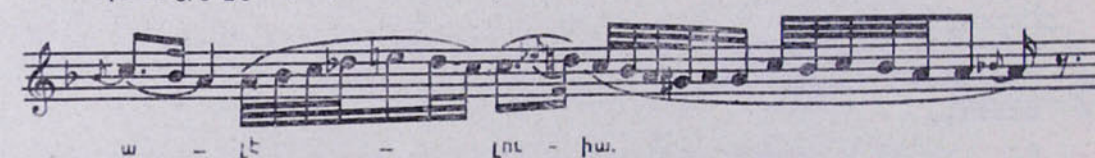
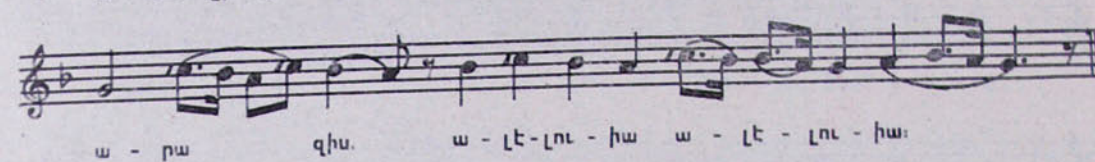
- լի տեան.

ա - լէ - լու - իա.

Մեր.
մի՞ն - չեւ եմ ես.
ա - լէ - լու - իա.

Փոխ
2 փուր Գո-վեա Ե-րու - սա - դեմ ըզ - Տեր.
ա - լէ-լու - իա.

2 փուր եւ օրհ-նեա զԱստ-ուած քո Սի - օծ
Մանր ա - լէ-լու - իա.

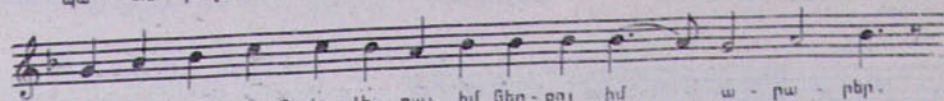
2 փուր Սի - րե - ցից ըզ - քեզ տեր զօ - լու - թիւն իմ,
ա - լէ - լու - իա.

Չափաւոր ԴԿ Մեր.
Տեր Բաս-տա-տիչ իմ ա-պա - լեծ իմ եւ փըր - կիչ
իմ, ա - լէ - լու - իա.

Փոխ Մեր.
Ջգի-ցու - ցեր ինձ զօ - լու - թիւն ի

պա - տե - ռազ-մի

եւ զյա - թու - ցեալսն ի վե - ռայ իմ ներ-քոյ իմ ա - ռա - թեր.

ա - լէ - լու - իա ա - լէ - լու - իա:

ՄԱՀՈՒ ԴԱՏԵԱ

Ծանր

ա - լէ - լու - իա:

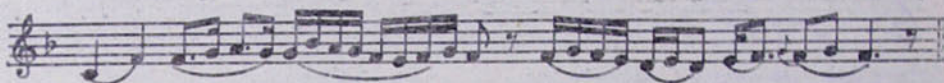
Դա-տեա տեր զայ - նո - սիկ ոյք դա - տեճ զիս:

ա - լէ - լու - իա:

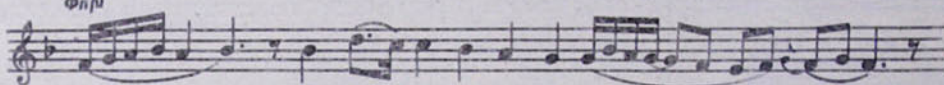

մար-տիր ընդ այ - նո - սիկ ոյք մար - տըն - չիճ ընդ իս:

ա - լէ - լու - իա ա - լէ - լու - իա:

Փոխ

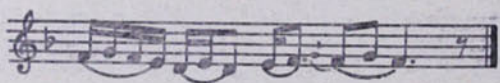
Տեր յեր - կինս է ո-ղոր-մու-թիւն քո

ճշ - մար-տու - թիւն քո միճ - չեւ յամպս:

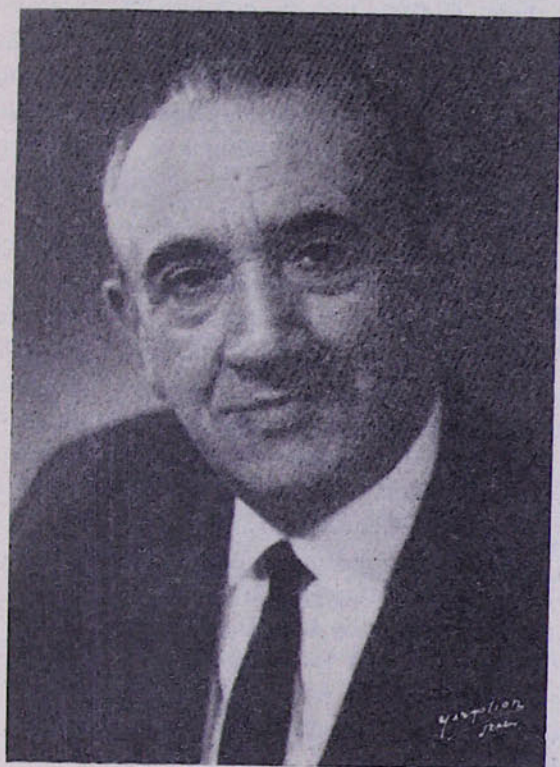
ա - լէ - լու - իա ա - լէ - լու - իա:

ա - լէ - լու - իա:

Մ Ա Հ ՄԻՔԱՅԵԼ Դ. ՄԱՉՄԱՆՅԱՆԻ

Երկարատև ու ծանր հիվանդությունից հետո, հոկտեմբերի 29-ին, ուրբաթ օրը, կյանքից հեռացավ Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ, Մայր Աթոռին առընթեր ճար-

տարապետական հանձնաժողովի նախագահ, վաստակավոր ճարտարապետ Միքայել Դավթի Մազմանյանը:

Հանգուցյալը ծնվել է 1899 թվականին Թբիլիսի քաղաքում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է տեղի Ներսիսյան դպրոցում: Դեռևս աշակերտական նստարանից նա մասնավոր սեր է ցուցաբերել պատմության, գրականության և արվեստի ասպարեզներում:

Ներսիսյան դպրոցն ավարտելուց հետո նա մեկնում է Մոսկվա, ընդունվում գեղարվեստա-տեխնիկական ինստիտուտի ճարտարապետական ֆակուլտետը, որն ավարտում է 1929 թվականին և վերադառնում Երևան՝ իր կյանքն ու ողջ գիտելիքները ի սպաս դնելու հարազատ ժողովրդի մշակույթի զարգացման գործին:

Մ. Մազմանյանը մեր արդի հայրենական ճարտարապետության հիմնադիրներից մեկն է և մնալուն ներդրումներ ունի այդ ասպարեզում:

Երևանի, մեր հանրապետության, ինչպես նաև Միության մի շարք քաղաքների հուշակալ շենքեր կառուցվել են Մ. Մազմանյանի նախագծումներով:

Հանգուցյալը ունեցել է նաև մանկավարժական բեղուն գործունեություն: Նա եղել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ճիմնադիրներից մեկը և նրա առաջին տնօրենը:

1955 թվականից ճարտարապետ Միքայել Մազմանյանը գլխավորում է «Երևաննախագիծ» ինստիտուտի հատակագծման արվեստանոցը, որտեղ մշակվում են Երևանի բնակելի նոր շրջանների, ինչպես նաև մայրաքաղաքի կենտրոնական մասի վերակառուցման բազմաթիվ հատակագծեր:

Մ. Մազմանյանի քաղաքաշինական գործունեության պատկը հանդիսացավ Երևան քաղաքի գլխավոր հատակագիծը՝ կազմված մինչև 2000 թվականի հեռանկարային զարգացման համար, որն ընդունվեց և հաստատվեց կառավարության կողմից:

1957 թվականից սկսած, Վեհափառ Հայրապետի նախաձեռնությամբ Մայր Աթոռին առընթեր կազմված ճարտարապետական հանձնաժողովի նախագահն էր Մ. Մազմանյանը, որն իր մյուս անվանի ճարտարապետ ընկերների հետ միասին ինքնաբուխ նվիրում ու մեծ սիրով իր վրա էր վերցրել Մայր Աթոռի, վանքերի, եկեղեցիների վերանորոգչական և ընդհանրապես շինարարական մեծ աշխատանքների ընդհանուր ղեկավարությունը՝ մարմին տալու շինարար Հայոց Հայրապետի ծրագրերին:

1962 թվականի հոկտեմբերին Մայր Աթոռում գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովում Մ. Մազմանյանն ընտրվում է Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ և այդ պարտականությունը նա կատարում է արտենանդըն ու հայրենասիրական ջերմությամբ մինչև իր մահը:

Հանգուցյալի աճյունը նոյեմբերի 1-ին ամփոփվում է Երևանի քաղաքային պանթեոնում:

Նոյեմբերի 14-ին, կիրակի օրը, ս. պատարագից հետո, Մայր տաճարում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահությամբ, կատարվում է հոգեհանգստյան մասնավոր արարողություն, որին ներկա են լինում հանգուցյալի հարազատները, բարեկամները, աշխատանքային ընկերները:

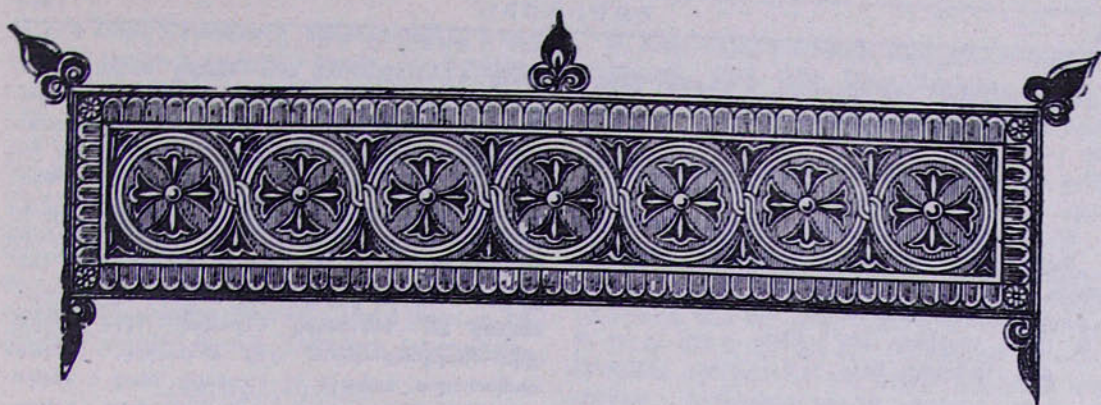
Վեհափառ Հայրապետը «Ամենայն մարմին իբրև զիտո է և ամենայն փառք մարդոց իբրև զծաղիկ խոտոյ» (Ա. Պետր. Ա 24) բնաբանով Իր դամբանականի մեջ խոսում է ճարտարապետ Միքայել Մազմանյանի կյանքի և գործունեության մասին՝ վեր հանելով նրա մատուցած ծառայությունները որպես հայրենի ճարտարապետության վաստակավորի, Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամի և Մայր Աթոռին առընթեր ճարտարապետական հանձնաժողովի նախագահի:

Հոգեհանգստյան արարողությունից հետո Վեհափառ Հայրապետը ընդունում է Վեհաբանում հանգուցյալի հարազատներին, բարեկամներին և ընկերներին ու մխիթարության հայրական խոսքով ամփոփում նրանց վիշտն ու տրտմությունը:

Ճարտարապետ Միքայել Մազմանյանի հիշատակը ոգեկոչելով, մխիթարության խոսքեր են ասում Վեհափառ Հայրապետը, տ. Հայկազուն, տ. Սերովբե, տ. Տաճատ արքեպիսկոպոսները, Մայր Աթոռին առընթեր ճարտարապետական հանձնաժողովի անդամներ Վ. Հարությունյանը, Կ. Ղաֆադարյանը, նկարիչ Գր. Խանջյանը և «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Ա. Հատիտյանը:

Հանգիստ ճարտարապետ Միքայել Մազմանյանի ոսկորներին:

ՅՈՒՑԱԿ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱՆՆԻ ՆՈՐ ՍՏԱՅՎԱԾ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ*

№ 282

ԿՈՆԴԱԿ

Թերթերը՝ 2:—Պրակները՝ 1:—Մեծությունը՝ 37.5×24.3 սմ.:—Նյութը՝ դեղնած և մաշված բարակ թուղթ:—Կազմ՝ չունի:—Պահպանակներ՝ չունի:—Վիճակը՝ բավարար:—Գրությունը՝ միապուն:—Դատարկ թղթերը՝ 1բ—2բ:—Տողերը՝ 2 տպագիր և 23 ձեռագիր:—Գծումները՝ առանց ճնշումի, աչքի չափով:—Գիրը՝ նոսրգիր:—Զարդագրություն՝ չունի: Կոնդակի վերևի կենտրոնում կան միայն իրար կապված երկու ճյուղեր, որոնք տալիս են: Այս երկու ճյուղերի մեջ կա Հայրապետական կնիքը, 4 սմ. տրամագծով, որի կենտրոնում նկարված է Քրիստոսը, իսկ կնիքի շրջանակում գրված է հետևյալը:—«Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Տէր Մկրտիչ Կաթողիկոս Հայոց Տանն Կիլիկիոյ յամի ՌՅԻ»:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ Սսի Մկրտիչ Քեֆսիզյան մարաշցի Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո (1871—1894 թթ.):—Ժամանակը՝ 29 մայիսի 1883 թ.:—Վայրը՝ Սիս (Կիլիկիա):—Ծանոթություն՝ սույն կոնդակը ստացված է նվեր արտասահմանից ձեռամբ Վեհափառ Հայրապետի 1965 թ. փետրվար ամսին:

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1964 թվականի №№ Ը—Թ-ից, ԺԲ-ից, 1965 թվականի №№ Ը—Ժ-ից, 1968 թվականի № Է-ից, 1970 թվականի №№ Դ—Ե-ից, Ժ-ից, ԺԲ-ից և 1971 թվականի №№ Ե—Ը-ից:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Թ. 1ա.—(Տպագիր) Մկրտիչ Ա. Ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի և անհաասնելի կամօքն Աստուծոյ Կաթողիկոս (վերջին այս բառը գրված է առանձին երեք սանտիմետր վերևում բուն տողից) և Ծ. Պատրիարք և Եպիսկոպոսապետ Ամենայն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

(Ձեռագիր) Յորմէ ողջոյն Աստուածային և Առաքելական օրհնութիւն առ Մեծապատիւ Յակոբ Էֆէնտի Նալպանտեան բարեջան Աթոռային Երիցփոխան Սոյ, բարեպաշտ սիրեցեալն մեր ի Տէր:

Աստուած փառաց և Հայր ողորմութեանց եղից ընդ քեզ միշտ Ամէն:

Եւ ընդ Տիրաշնորհ Ս. ողջունիս և Աստուածապարզ օրհնութեան յանձն առնելով Քեզ բարեպաշտիդ զպաշտօն Աթոռային Երիցփոխանութեան Սոյ պատուէր տամք զի մի խնայեցես զՔոյդ փութաջան աշխատութեան սակս պայծառութեան Սրբոյ Աթոռոյս, քանզի Քեզ է անկ զի հին ատուրց կանոնէալ տուրս և իրաւունս Ս. Աթոռոյս պահանջել և առնուլ ի պաշտօնէից Ս. Եկեղեցեաց տեղուդ, և ջանալ ընդ միշտ ի գիտ նորանոր եկամտից յանուն Ս. Աթոռոյս, և ըստ պահանջման պաշտօնիդ տեղեկագրել և համարս տալ առ մեզ:

Արդ, յուսադիր լնալ ի Քոյդ գործունէութիւն ի ձեռն սոյն օրհնածիր կոնդակիս հաստատեմք զՔոյին նորընդունակ պաշտօն Աթոռային Երիցփոխանութեան Սոյ, և ոյր սակս կարողութիւն մաղթեմք Քեզ ի Տաւանէ:

Տէր Յիսուս, որ գիտէ վարձաճատոյց լինել կամկատար ծառայից իւրոց. ի հաճոյս իւր ընկալցի

և գրող, անձնուէր ծառայութիւնն. և բարեաւ լաջողեացէ զամենայն բարեմաւտակ ձեռնարկս և գործս հոյ:

Ողջ լեր միշտ ի խնամս Տեառն Աստուծոյ բարձրելոյ:

Խ. Մկրտիչ Ա., վարդապետ Սրբոյ Երուսաղէմի, Եպիսկոպոս Էջմիածնի և Կաթողիկոս Կիլիկիոյ: Գրեցաւ ի 29 մայիսի 1883 ամի Տեառն և լսագային թուականի 4375, ի Ա. Աթոռ Կիլիկիոյ, որ ի Սիս:

Թիւ Կոնդակի 344:

№ 283

ՍԱՂՄՈՍԱԳԻՐԸ

(Հաբեշերեն)

Թերթերը՝ 142:—Պրակները՝ 16: Առաջին վեց (Ա—Զ) պրակները 10-ական թերթ են, հաջորդ ինը (Է—ԺԵ) պրակները՝ 8-ական, իսկ վերջինն էլ (ԺԶ) 6 թերթ են:—Մեծությունը՝ 16.2×10.7×6.7 սմ.:—Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած հաստ մագաղաթ:—Կազմը՝ կաշեպատ տախտակ, որի վրա ճնշումով զարդեր են նկարված: Ձեռագիրը դրված է դեղնավուն կաշու մի կոշտ տոպրակի մեջ:—Պահպանակները՝ սկզբում և վերջում կան երկուական թերթ դեղնած և կեղտոտած հաստ մագաղաթ:—Վիճակը՝ լավ:—Գրությունը՝ միասյուն:—Դատարկ թղթերը՝ 1ա, 1բ, 2ա, 2բ, 141բ, 142ա և 142բ:—Տողերը՝ 22—24:—Գծումները՝ ճնշումով:—Գիրը՝ ամհարական հաբեշերեն (սեմական լեզու):—Զարդագրություն՝ ձեռագիրն ունի սակավաթիվ և շատ հասարակ զարդագրություն: Օգտագործված է միայն սև և կարմիր թանաքները: Վերնագրերն և երբեմն էլ սկզբնատառերը գրված են կարմիր թանաքով: Ձեռագրում կան երկու հատ շատ հասարակ խորաններ (թթ. 3ա և 128ա), որտեղ նկարված են դիմագիծ, աչք, խաչ և այլն: Կա մի հատ փոքրիկ խաչ (թ. 58ա) և չորս հատ էլ գլխազարդեր (թթ. 76ա, 111ա, 121բ և 137բ): Մի քանի տեղ կան սևով կարմիր գծեր:—Կարված թերթերը՝ 20, 68, 84, 89, 116 և 132:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ անհայտ:—Մաղկողը՝ շատ հավանաբար մույն ինքն գրիչն է:—Ժամանակը՝ ժձ—ԺԷ դարեր:—Վայրը՝ Եթովպիա:—Մանրությունը՝ սույն մագաղաթյա ձեռագիրը 1965 թ. հունվար ամսին գնված է Ադիս-Աբեբայում և Մայր Աթոռ է քերված Վեհափառ Հայրապետի ձեռամբ:

ՀԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆ

Տեսնել թ. 141ա-ում:

ՀԻՇԱՍԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Տեսնել թթ. 2բ, 8ա, 37բ, 48ա, 73բ, 89բ, 91ա, 109ա, 139բ և 142ա-ում:

№ 284

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

Թերթերը՝ 12:—Պրակները՝ 1 (համընթացում է մի գեղեցիկ ձեռագրից պոկված մի պրակը):—Մեծու-

թյունը՝ 17.5×12.5×0.5 սմ.:—Նյութը՝ մաքուր, բարակ, ապիտակ մագաղաթ:—Կազմը՝ հաստ սովորաբար, ծածկված մովաթով և թղթով: Կազմի առաջին երեսի կենտրոնում կապված է, 2.3×2.3 սմ. չափերով, փշե պսակ ունեցող Հիսուսի գլուխը:—Պահպանակները՝ սկզբում և վերջում երկուական թերթ հասարակ թուղթ:—Վիճակը՝ լավ, թեպետև գեղեցիկ մի ձեռագրի մի մասն է միայն:—Գրությունը՝ երկսյուն:—Դատարկ թղթերը՝ 1բ, 4ա, 5ա, 8բ և 12ա:—Տողերը՝ 25:—Գծումները՝ ճնշումով:—Գիրը՝ բոլորգիր:—Զարդագրություն՝ սույն ձեռագիրը, թեպետև պակասավոր, սակայն մի հիմնադի մոտ է հայկական մանրանկարչության: Ունի հինգ հատ ամբողջական էջի ծավալով սրբանկարներ Հիսուսի կյանքից, բազմաթիվ գեղեցիկ լուսանցազարդեր, սրբեր, ամհատներ և թագավորներ, սիրուն ծաղիկներ, ծառեր և թռչնազդեր: Հատկապես գեղեցիկ է իշու վրա նստած Հիսուսի փախուստը Երուսաղեմից իր մոր և հոր հետ (թ. 10բ):—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատվիրատուն՝ անհայտ:—Մաղկողը՝ անհայտ:—Ժամանակը՝ ժԵ—ԺԶ դարեր:—Վայրը՝ անհայտ:—Մանրությունը՝ ձեռագիրն ստացված է նվեր փարիզաբնակ պրն. Դավիթ Մանուշյանից 1965 թ. փետրվար ամսին: Այն քերված է Մայր Աթոռ Վեհափառ Հայրապետի ձեռամբ:

ՀԻՇԱՍԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

(Ձեռագրի վերջում գտնվող թղթյա պահպանակի առաջին թերթում):

Այնու Վամարակապ գիտացի փարիզաբնակ պրն. Դավիթ Մանուշյանն Ս. Էջմիածնին կը նուիրէ այս ձեռագիրը ձեռամբ Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Վազգէն Ա կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց, ի յիշատակ իւր նահատակ ննջեցելոց:

2 փետրուար 1965, Փարիզ:

№ 285

ՇԱՐԱԿՆՈՑ

Թերթերը՝ 378:—Պրակները՝ 28, յուրաքանչյուրը 14-ական թերթից, ի բաց առյալ հետևյալ պրակներից.—Ժ՝ 8, ԻԵ՝ 11, Ա, Բ, ԻԶ՝ 12, ԻԵ՝ և ԻԸ՝ 15 թերթ:—Մեծությունը՝ 13.8×10.8×5.8 սմ.:—Նյութը՝ դեղնած և կեղտոտած դիմացկուն թուղթ:—Կազմը՝ կաշեպատ տախտակ, որի վրա ճնշումով նկարված են սիրուն զարդեր: Կազմի երկու բունիները ընկել են:—Պահպանակները՝ սկզբում կա երկու թերթ հասարակ թուղթ:—Վիճակը՝ բավարար: Տեղ-տեղ չարագործ մի ձեռք կտրատել է որոշ թերթերի մասեր:—Գրությունը՝ միասյուն:—Դատարկ թղթերը՝ 131բ:—Տողերը՝ 21:—Գծումները՝ ճնշումով:—Գիրը՝ բոլորգիր: Ամբողջ ձեռագրում օգտագործված են հայկական խազերը:—Զարդագրություն՝ ձեռագիրն ունի շատ սիրուն մանրանկարչություն: Կա երկու հատ գեղեցիկ խորաններ (թթ. 1ա և 132ա), ութ հատ գլխազարդեր (թթ. 10բ, 53բ, 103բ, 181ա, 232ա, 289բ,

312ա և 338բ) և բազմաթիվ լուսանցազարդեր և գրքեր, խաչեր և զարդեր, ծառեր և ծաղիկներ, թռչուններ և այլն: Կան բազմաթիվ սիրուն թռչնագրեր և զարդագրեր, մի հատ մարդագլուխ զարդագիր (թ. 235բ) և Աստվածածնի նկարը (թ. 224բ):—**Գրիչը**՝ Հովհաննես նկարող:—**Պատվիրատուները**՝ Մկրտիչ արեղա և իր եղբայրը Ծառուկ:—**Ծաղկողը**՝ Գույն ինքը գրիչն է:—**Ժամանակը**՝ 1480 թ.:—**Վայրը**՝ Կեսարիա:—**Ծանոթություն**՝ սույն ձեռագիրը 1985 թ. փետրվարին ստացված է նվեր լոնդոնաբնակ տիկին Ատրիսն Քեչեճյանից: Մատյանը Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին է բերված ձեռամբ Վեհափառ Հայրապետի:

ՀԻՇՍԱՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 31բ.—Մայր Աստուծոյ Սուրբ Կոյս Մարիամ Աստուածածին. և եւ մեղաւոր գրիչս Յովանէս. խնդրեմ ի քէն կողկողագին պաղատամաւք բարեխաւսել առ միածին քո որդին ի լաներեկ աւուրն:

Թ. 53ա.—Զմեղաւք զստածեալ գրիչս զՅովանէս հանդերձ ծնաւաւք և ամենայն զարմիր. յիշեցէք ի Քրիստոս, և Աստուած զձեզ յիշէ ամէն:

Թ. 180բ.—Զմեղաւք դատապարտեալ գրիչս զՅովանէս յիշեցէք ի Քրիստոս, և մեղաց թողութիւն հայցեցէք յառատածիր պարգևողէն:

Թ. 219ա.—Եւ ինձ անարժանիս ողորմեա Տէր լսել զերանակաւն զձայն:

Թ. 323ա.—Ընդ աւազակին և զմեզ արժանի արայ Տէր ի միւս անգամ քո գալստեանն:

Թ. 338ա.—Ընդ նոսին և զիւ զանարժան գրիչս զՅովանէս և զԾնաւալն իմ արժանի արայ Տէր քոյին սուրբ արքայութեանդ, և մի անտես առներ զմեզ:

Թ. 360բ.—Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն Հայր, և Որդոյ, և Սուրբ Հոգւոյն, ամէն:

Արդ գրեցաւ եղանակաւոր տառս որ կոչի շարակնոց, այսինքն շարեալ ակուրք, ի լաւ և լրմտիք աւրինակէ, որ ասի խուրպապու, որ է լրդկեալ և լրատակեալ առաջին վարդապետացն և վարժապետացն, ձեռամբ Յովանէս նկարողի և քարտուղարի, ի լերկիրս Կեսարու, որ ասի Ղայսարիա, ի թվականիս հայոց յամի յինն հարիր և ԻԸ (1480 թ.): Արդ որք հանդիպիք ամայ ուսմամբ կամ արինակելով, յիշեալք զգծողս սորա զՅովանէս միով Տէր ողորմայի, որ և ձեզ լիցի ողորմութիւն յամնողորմ արարչէն, ամէն:

Եւ դարձեալ յիշեալք ի Տէր զղեռաբոյս կրանաւորն զՄկրտիչն և զեղբայրն իւր զԾառուկն, որ ստացան զգիրքս զայս հալալ և արդար՝ արդեամբք և ընչիւք ծնողացն իրեանց: Ի վաղելումն Մկրտիչ արեղին և յիշատակ ծնողազ իւրոց Սարգսին և Գարսնէ, և իւր եղբարն Ծառուկին, և դուք յիշեալ յիօհք ի Քրիստոսն Աստուծոյ մերոյ, ամէն եղիցի եղիցի:

ՀԻՇՍԱՍԱԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 377բ.—1479-ին գրուած ի Կեսարիա:

Թ. 378ա.—Յիշատակ է շարակնոցն մահտեսի Ասրգիսին և իւր կողակցին Ղոնեայ, ի դուռն Սուրբ Աստուածածնա ԹԸ. ՌԾԹԲ (1683) ամէն:

Թ. 378բ.—Տիկին Ատրիսն Քեչեճյան, Լոնտոն. Ա. վետարան, 1479, նվեր Մայր Աթոռին:

№ 286

ՇԱՐԱԿՆՈՑ

Թերթերը՝ 329:—Պրակները՝ 30, յուրաքանչյուր 12-ական թերթից, ի բաց առյալ հետևյալ պրակներից.—1՝ 6, Ա և ԻԷ՝ 7, Բ, Ը, Թ, ԺԴ, ԺԶ և Ի՝ 10, Գ, Դ, Է, ԺԱ և ԺԵ՝ 11, ԻԹ՝ 15 թերթից են:—**Մեծությունը՝** 13×9.1×6.3 սմ.:—**Նյութը՝** դեղնած և կեղտոտած դիմացկուն թուղթ:—**Կազմը՝** կաշեպատ տախտակ: Կաշվի վրա ժամանակին ճնշումով զարդեր են նկարված, սակայն հետագայում կաշվի մեծ մասը պոկվել է: Կազմի երկու բոցիչները ընկել են:—**Պահպանակները՝** սկզբում մեկ թերթ հաւաքակ թուղթ:—**Վիճակը՝** բավարար, սակայն տեղ-տեղ որոշ թերթեր պակասում են:—**Գրությունը՝** միապույն:—**Դատարկ թղթեր՝** չկան:—**Տողերը՝** 22—23:—**Գծումները՝** ճնշումով:—**Գիրը՝** բոլորգիր: Ամբողջ ձեռագրում օգտագործված են հայկական խազերը:—**Զարդագրություն՝** ձեռագիրն ունի միջին որակի մանրամակարչություն: Մատյանում կա վեց հատ զուխազարդ, բազմաթիվ լուսանցազարդեր, ձկներ, թռչուններ, խաչեր և զմբերներ: Կան նաև բազմաթիվ սիրուն զարդագրեր և թռչնագրեր:—**Գրիչը՝** Մովսես քահանա:—**Պատվիրատուն՝** անհայտ:—**Ծաղկողը՝** անհայտ:—**Ժամանակը՝** 1528 թ.:—**Վայրը՝** անհայտ:—**Ծանոթություն՝** Աղեքսանդրիո (Եգիպտոս) հայ գաղութը Կահիրեի հնությունների մի խանութից հիտուն ոսկով գնելով սույն ձեռագիրը նվիրում է Մայր Աթոռի Զեռագրատան: Գնումը կատարված է Վրաստանի թեմի առաջնորդ գերաշնորհ տ. Կոմիտաս եպս. Տեր-Ստեփանյանի և Կահիրեի բնակիչ ոսկերիչ պրն. Օհնիկ Աղեքսանյանի ձեռամբ: Սույն արձեքավոր ձեռագիրը Էջմիածին է բերված Վեհափառ Հայրապետի միջոցով 1965 թ. փետրվար ամսին:

ՀԻՇՍԱՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 88բ.—Յիշեցէք զմեղուցեալ ծառայս ի բարի մասն:

Թ. 319ա.—Փառք ամենայն Սուրբ Երրորդութեանն և մի աստուածութեանն Հայր և Որդոյ և հոգւոյն Սրբոյ ամէն: Արդ գրեցաւ շարակնոցս ձեռամբ յոգնամեղ և անպիտան գծագրողիս անարժան Մովսէս քահանայիս, ի թվաթերութեանս հայոց ԶԶԶ (1528 թ.), ի հայրապետութեան Տէր Յովանէսին, ի թագաւորութեան Սուլայմանին, որ գնաց ի վերայ Ֆռանգին. ի դառն և տխուր ժամանակի գրուեցաւ այս շարակնոցս:

Խնդրեմ ի ձեզանէ զի յոյժ նեղացեալ ենք գրոյս սխալանաց և խոշորութեան անմեղադիր լըրուք, զի այս չափ կար մեր, և որ յիշէ զմեզ Քրիստոս զինքն յիշէ իւր Սուրբ արքայութիւն ամէն:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 83թ.—Վարդիպի և դեանեղ լալի:
այրականք դառն ու լեղի
ի Տրոս:

Թ. 235թ.—Միսաք աղա:

Թ. 329ա.—Փառք ամենայն Սուրբ Երրորդության
Հայր և Որդոյ և Հոգոյն Սրբոյ, յաիտեանս ամեն:
Չվերջին կազմող շարակնոցիս, յիշեցէք ի մաքրա-
փայլ յաղաթս ձեր ըզխարբերքոցի Սիմոն արեղան:
Դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զնո-
րանարս Ստեփանոս քահանայն, և զիր կողակիցն
զՄարիամն, և զորդին զՄանուէլն, և զդուստն
զՄրճանն և զմիտսն զԽաթուն, և զհայրն զԱկովբն,
զՄրճանն և զՄրճանն և զիր մեծ պապն զՏէր Յո-
վաննէս քահանայն, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս
ձեր, մեզ և ձեզ ողորմեսցի իւր միտս անկամ գա-
լուստն ամեն:

Ի թվին հայոց ՌԾԹ, արհմեալ է Աստուած յաի-
տեանս ամեն:

Հայր մեր որ յերկինս:

Մղցիտիկնա, մղցի տիկնացն:

(Չեռագրի վերջում կա մի քարտ, որ հաշտարա-
րությունն է այն խանութին, որտեղից գնված է սույն
ձեռագիրը: Գրված է տալագիր հետևյալ անունը՝ J
Khawam et Co., Khan Khalili, Cairo, Egypt.
այս տարված է խանութում վաճառված գլխավոր
հնությունների մի ցուցակ):

(Քարտի ներսում ձեռագիր գրված է հետևյալը).
Ծարակնոց ՌԾԹ. խարբերոցի Սիմոն Արեղա վեր-
ջին կազմողը. 1059+552=1611:

1965 թվի հունվարի 14-ին Աղեքսանդրիո հայ գա-
ղութը գնեց հիսուն ոսկիի խարբերոցի Սիմոն Արե-
ղայի կազմած Ծարակնոցը ձեռագիր և նվիրեց Մայր
Աթոռ ու Էջմիածնի գրադարանին ակնեղենի մեծ վա-
ճառական Օճնիկ Ալիքսանյանի և Կոմիտաս եպիսկո-
պոսի, այս թղթի վրա եղած հասցեի խանութից:

Կոմիտաս եպիսկոպոս

14-1-65 թ. Գաֆիլէ:

№ 287

ՀՄԱՅԻՆ

Թերթերը՝ 1:—Մեծությունը՝ 322×10.3 սմ., ինչպես
հասն քնագրից կտրված չորս հատ մանր կտորներ,
ընդամենը 45 սմ. երկարությամբ:—Նյութը՝ դեղնած
և կեղտոտած հասարակ թուղթ:—Կազմը՝ կաշյա մի
գրպանիկ, 13.6×13.6 սմ. չափերով, որի վրա նախ-
շեր են նկարված: Հետագայում կաշյա սույն գրպա-
նիկի համար հասարակ շորից կտրված է մի երկրորդ
գրպանիկ 20.3×15.1 սմ. չափերով:—Վիճակը՝ ան-
բավարար:—Գրությունը՝ միապղծ:—Գծումները՝ ա-
ռանց ճնշումի:—Գիրը՝ բոլորգիր:—Ջարդագրություն՝
սույն հմայիլն ունի շատ հասարակ մանրանկարչու-
թյուն: Կան հետևյալ նկարները՝ Ս. Գաբրիել հրեշ-
տակապետ, ս. Կիարիանոս եպիսկոպոս, ս. Սարգիս

գորավար և մի հատ էլ մեծ և հաստ խաչ: Սրանցից
քաջի հմայիլն ունի հասարակ ոճով նկարված չորս
հատ զարդագրեր, չորս հատ թղնագրեր և յոթ հատ
զլխագրեր:—Գրիչը՝ անհայտ:—Պատկերատունե-
րը՝ Դափնուտ և Ծափառ:—Ծաղկողը՝ շատ հավանա-
բար նույն ինքը գրիչն է:—Ժամանակը՝ ժԸ դար:—
Վայրը՝ անհայտ:—Ծանոթություն՝ Մայր Աթոռի Ձե-
ռագրատունը սույն հմայիլը առացած է նվեր մի ան-
հայտ բարեպաշտից, 1965 թ. մայիսի 14-ին, ձեռամբ
Մայր տաճարի թանգարանի վարիչ հոգեշնորհ տ.
Գևորգ արեղա Սերայտարյանի:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ջանազան աղոթքներ բժշկության մասին:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

...ի ծառայս Աստուծոյ Ծափառ, Միմայի դուստր,
և իր դըստերացն Մըլուք (և) Ֆրիադ:

...զծառայս Աստուծոյ Դափնուտին, Միմայի որդ-
ւոյն:

...ի ծառայէս Աստուծոյ անուն Հայր, և Որդոյ, և
Հոգոյն Սրբոյ ամեն, եղիցի, եղիցի Դափնուտին, Մի-
մայի որդւոյն:

...զծառայս Աստուծոյ Դափնուտին, Միմայի որդւոյն
և իր կողակցին զա...:

...ի ծառայէս Աստուծոյ Դափնուտին և Ծափառ իր
կողակցին:

...եւ զզարութեամբ սոցա պահապան լիցի ծառա-
յիս Աստուծոյ Դափնուտին և իր կողակցին Ծափառ:

ՀԻՇԱՏԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Յովաննէսին (յոթ անգամ):

Որդոյն մախատիին (երեք անգամ):

Նըշօին (մատիտով—վեց անգամ):

Եղիցի պահապան ծառայիս Աստուծոյ Յովաննէսին
(երկու անգամ):

Եղիցի պահապան ծառայիս Աստուծոյ Նըշօին
(մատիտով—երկու անգամ):

(Հմայիլի կոնակի մատում)

Ա Բ Գ Դ Ե Զ (գրչափորձ) 2 հատ:

(Հետագայում հմայիլի նորոգության ժամանակ
կոնակի մատում կպցված է հետևյալները).

10 կտոր մանր թղթիկներ, որոնց վրա կան բոլոր-
գիր գրություններ:

Մի կտոր բավականին մեծ թուղթ, որի վրա կա
շղագիր գրություններ:

Մի կտոր բավականին մեծ թուղթ, որի վրա կա
նոտրգիր գրություններ:

№ 288

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ
ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

Թերթերը՝ 185:—Պրակները՝ 12, յուրաքանչյուրը 16
թերթից:—Մեծությունը՝ 24×17×2 սմ.:—Նյութը՝ ըս-
պիտակ հաստ թուղթ:—Կազմ՝ չունի:—Պահպանակ-

ներ՝ չկան։—**Վիճակը**՝ լավ, սակայն պրակները չեն միացած իրարու։—**Գրությունը**՝ միասյուն։—**Դատարկ թղթերը**՝ 1ա—3բ, 19բ, 83ա—84ա, 108բ—109ա, 144բ, 146բ—147բ, 172բ—185բ։—**Տողերը**՝ 23։—**Գծումները**՝ թուղթն ինքնին գծավոր է։—**Գիրը**՝ շղագիր։—**Ջարդագրությունը**՝ չունի։—**Գրիչը**՝ անհայտ (շատ հավանաբար Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքարանի քարտուղարը և կամ մի այլ աշխատակիցը)։—**Պատվիրատուն**՝ Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարքը 1912—1913 թվերին՝ Հովհաննես Արքեպիսկոպոս Արշարունին։—**Ժամանակը**՝ 1912—13 թ. թ.։—**Վայրը**՝ Կոստանդնուպոլիս։—**Ծանոթություն**՝ սույն շատ արժեքավոր ձեռագիրը հանված է Մայր Աթոռի արխիվից (Դիվանատան նախկին սենյակից)։

ՀԻՇՄԱՍԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Թ. 1ա.—Գերման Դեսպանին հետ տեսակցություն և էջ 276 (այսինքն թ. 141բ)։

Թ. 3ա.—Մայրաքաղաքի օտար Դեսպանատանց հետ կատարուած բանակցությունը։

ՀԻՇՄԱՍԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. 1ա.—Թիւ 3։ Հատոր I։

Թ. 2ա.—Հատոր I։

(Սույն ձեռագրի մասին տեսնել «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի Բ—Գ—Դ և Ե—Զ—Է գույգ միացյալ համարներում, որտեղ լույս է տեսել նաև բնագրի առաջին 45 թերթերի բովանդակությունը, ինչպես նաև 128բ-ից մինչև 132բ թերթերը)։ Ձեռագրի մնացյալ մասը լույս է տեսել «Բանբեր Հայաստանի արխիվների»* հանդեսում, 1968 թ. № 2 և 3-ում։ Սույն մասը հետագայում արտատպվել է Բելլրոթի «Ջարթոնը» օրաթերթում, 1969 թ. ապրիլի 18-ից մինչև հունիսի 27 համարներում։

№ 289

Թերթերը՝ 1։—**Մեծությունը**՝ 54×49.3 սմ.։ —**Նյութը**՝ դեղնած, կեղտոտած հաստ մագաղաթ։—**Կազմ**՝ չունի։—**Պահպանակներ**՝ չունի։—**Վիճակը**՝ լավ։—**Գրությունը**՝ միասյուն։—**Դատարկ թղթերը**՝ չկան։—**Տողերը**՝ 16։—**Գծումները**՝ առանց ճնշումի, աչքի չափով։—**Գիրը**՝ երկաթագրի մի տարբերակը։—**Ջարդագրություն**՝ կան երեք հատ բավականին գեղեցիկ գունավոր ծաղկավոր ճյուղեր, ինչպես նաև երեք հատ հասարակ գունավոր զարդեր։ Գրչության բոլոր բառերը սկսվում են մեծատառով, որոնք բոլորն էլ ներկված են զանազան գույներով։—**Գրիչը**՝ Ն. Միմասյան։—**Պատվիրատուն**՝ Փարիզի Մխիթարյան Մուրատ Ռաֆայելյան վարժարանի նախկին աշակերտաց Մարտիրոս միությունը։—**Ծաղկողը**՝ մույն ինքը գրիչը՝ Ն. Միմասյան։—**Ժամանակը**՝ 8 ապրիլի 1956 թ.։—**Վայրը**՝ Մարտիրիա (Ֆրանսա)։—**Ծանոթություն**՝ 1956 թ. Ֆրանսայից Մայր Աթոռ է քերված Վեհափառ Հայրապետի միջոցով։ Մայր Աթոռի Ձեռագրատունը 1965 թ. ապրիլի 15-ին ստացած է

Հոգևոր ճեմարանի գրադարանից ձեռամբ Հոգեշնորհ Տ. Նարեկ վարդապետ Ծաքարյանի։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՏՏ. ՏՏ. Վազգեն Ա-ին

Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի Վեհափառ Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց Յաւոր անմորաց այցելութեան իրոյ ի հալաշատ ոստան Մարտիրոյ, Միութիւն նախկին աշակերտաց Մուրատ Ռաֆայէլեան վարժարանի, Հաւատարիմ քահակիր պատգամաց Համագգային եղբայրութեան Լուսանորոգն մեծի Մխիթարայ Սեբաստացոյ. Ջիղնս մաղթանաց իրոյ, Կենդանութեան և արևատութեան, Ի յորդերանդն սրտէ Զօնէ ընծայէ։

Մարտիրիա—18 ապրիլ 1956—Ն. Միմասեան

№ 290

ԿՈՆԴԱԿ

Թերթերը՝ 1։—**Մեծությունը**՝ 71.3×55.1 սմ.։ —**Նյութը**՝ դեղնած, կեղտոտած և տեղ-տեղ, հաստ դիմացկուն թուղթ։—**Կազմ**՝ չունի։—**Պահպանակներ**՝ չունի։—**Վիճակը**՝ բավարար։—**Գրությունը**՝ միասյուն։—**Տողերը**՝ ընդամենը 55 տող։—**Գծումները**՝ արված են մատիտով։—**Գիրը**՝ մուրգիր։—**Ջարդագրություն**՝ կոնդակն ունի շատ գեղեցիկ զարդագրություն և մանրանկարչություն։ Սկզբում կա ընդամենը մի հատ ծաղկագիր (Գ տառը), շատ մեծ՝ 10×9 սմ. չափերով։ Ինքը շատ գեղեցիկ է։ Գործածված է մեծ մասամբ երկու գույն՝ դեղին և մոխրագույն։ Կոնդակի վերևի մասում, կենտրոնում, նկարված են չափազանց գեղեցիկ երկու կանացի հրեշտակներ, որոնք գտնվում են օդում։ Մեկ ձեռքով բռնած են մեկական կանաչ ճյուղ, իսկ երկրորդ ձեռքով միասին բռնած են մի հատ մեծ ծաղկեպսակ, որի մեջ տպված է Գևորգ Դ. Կաթողիկոսի մեծ կնիքը։ Կնիքի տրամագիծը 55 միլիմետր է։ Կնիքի կենտրոնում նկարված է Էջմիածնի վանքը, Արարատ լեռը, որի գագաթին Նոյան տապանը կա, Աստված, Հիսուս մանուկ և Գրիգոր Լուսավորիչ։ Ծաղկեպսակի ներքևի մասից կապված է մի երկար ժապավեն, որ կախված է դեպի վար։ Վերոհիշյալ նկարից քիչ ցածր կոնդակի աջակողմյան մասում նկարված է Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարը, ամպերի վրա կանգնած։ Ամպերի երկու կողմերում էլ օդի մեջ կան երկու հրեշտակներ, որոնք մեկ ձեռքով բռնած են մեկական գավազան (մեկը վարդապետական, իսկ մյուսն էլ եպիսկոպոսական), իսկ երկրորդ ձեռքով էլ միասին բռնած են մի սպիտակ շոր, որի վրա գրված է «Կաթողիկոս» բառը։ Ամբողջ կոնդակն առնված է ոսկեգույն շրջանակի մեջ։—**Գրիչը**՝ անհայտ։—**Պատվիրատուն**՝ Գևորգ Դ.

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:—**Ծաղկողը՝** անհայտ:—**Ժամանակը՝** 1878 թ.:—**Վայրը՝** Ս. Էջմիածնի վանք:—**Ծանոթություն՝** սույն ձեռագիրը կոմիտակը ստացված է Հոգևոր Գեղարքանի գրադարանից Հոգեշնորհ Տ. Նաթեկ վարդապետ Ծաբարյանի միջոցով, 1965 թ. ապրիլի 15-ին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կոմիտակի վերևի Կաթողիկոսական կնիքը՝
Գեորգ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց և Մայրա-
գոյն Պատրիարք Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի:
Էջ Միածինն է Հօրէ և յոյս փառաց ընդ նմա:
ՌՅԺԵ (1866 թ.):

ԿՈՆԴԱԿԻ ՏԵՔՍՏԸ

Գ.(ծաղկագիր)Էորգ ծառայ Քրիստոսի և անհատա-
նելի կոմսքն Աստուծոյ Նպիսկոպոսապետ և (մեծ
չափսի երկաթագիր, ոսկեզույն) Կաթողիկոս (ավելի
փոքր երկաթագիր, կարմիր, գրված տողից երկու
սանտիմետր ավելի վեր, հրեշտակների բռնած շորի
վրա) — (հետագայ տողերը գրված են նոտագրով և
սև թանաքով) — ամենայն հայոց՝ և ըստ տնտեսու-
թեան Հօրն երկնաւորի և ընտրութեան Հոգւոյն սրբոյ
որոշեալ է յաջորդութիւն առաջին Աւետարանչաց
աշխարհիս մերոյ սրբոց Առաքելոցն Թադէի և Բար-
թողիմեայ՝ և ի գահակալութիւն անհամեմատ Առն
Աստուծոյ Սրբոյն Գրիգորի Պարթևի երկրորդ լու-
սատրշի հոգւոց և սքանչելի հրեշտակի Արարատեան
Առաքելական Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցւոյ Սրբոյ
Էջմիածնի՝ որ ի Վաղարշապատ առ հովանեալ բար-
ձու լերինն Մասեաց, ուր տապան արդարոյն Նոյի
հանգեալ նշանակ անդրանիկ Եկեղեցւոյն Աստուծոյ,
որ առաջինն սեղան հաշտութեան ուղեցաւ յողջա-
կէզ պատարագի արդարոյն ի հոտ անոյշ հոտոտեալ
Աստուծոյ ուխտ եղ և հաշտեցաւ ընդ մարդկան:

Ծնորհք, խաղաղութիւն և ողորմութիւն Աստուծոյ առ
սիրելի եղբարդ իմ, որ յետ ելանելոյ իմոյ յաշխարհէս
յայժմանէ ընտրութեամբ և զօրութեամբ Հոգւոյն ունիք
ժառանգել զԱթոռ երանելի Սրբոց Առաքելոց՝ զառա-
քինաշախի հարց յաջորդաց նոցա և զիմոյ նուա-
սութեանս որ չեմ իսկ արժանի թէ կոչեցայ յաջորդ
և գահակալ ընտրելոցն այնոցիկ՝ որ զհոգի և զմիտս
Քրիստոսի և զհրեղէն լեզու Սրբոյ Հոգւոյն ունէին ի
քան իւրեանց, որք յօրինակ հաւատացելոց ի մար-
մբնի իբրև զանձարմին քաղաքաւարեալ, և յերկրի
ի մէջ կամակոր և խելաթիր ժողովրդոց իբրև զլու-
սատրս ի հաստատութեան երկնից փայլեցան, որք
զերևելի երկիրս լրիս խրով ընդ ստիւք իբրև զկղզւանս
ունելով, և զանձանց ինչ ոչ խնդրելով ի թես Հոգ-
ւոյն միշտ յաներևոյթն և յախտեմականն վերամբար-

ցան յամենայնի միայն զփառս Եկեղեցւոյն Քրիստո-
սի և զխաղաղութիւն ազգիս խորհելով՝ արեամբ չափ
նահատակեալ ընդդէմ տարերց աշխարհիս, թողին
զաւանդս պատուականս և զազգի ազգի յիշատակս
անմահս, և քանզի ի էին յուսով անմահութեան ընդ
հոտ և ընդ սուր անցեալք ընդ երկինս մտին ի քա-
ղաքացւոյն սրբոց և գրեցան անուանք նոցա ի
դպրութիւն կենաց անմահ գառինն՝ կալով և մնալով
կենդանի յեկեղեցոյ:

Արդ հայեցեալ իմ յիս գնացից երանելեացն ընդ
բազում պարտութ տագնաւոր և ճմէր անձն իմ
յորոց փութացեալ ճողոպրել զանձն՝ զանց զտկարու-
թեամբ իմով և զանձնոտուութենէ ժամանակիս արա-
րեալ, ոչ վնասեալ լքայ թէ ոչ որ է որ համաշունչ
և ընտանեալք հոգայեղ ընդ իս զտնտեսութենէ
Առաքելական Սրբոյ Աթոռոյս, և ոչ իսկ զկին ըն-
տանի ապատմութեան որ յօտարաշունչ ազդեցու-
թեան որդեալ զօրանայ յազգայինս ոմանս ի Կ. Պո-
լիս զՍոյն ասեմ և զԱղթամարայն խորհելով
զխորհուրդ վտանգաբեր, և զփառս հարսին լուսոյ և
զերեսս որդոց Արևելից հնարքը ճգնէր յԱրևմուտս
լոյս դարձուցանել և փնտկտումն հաւուցանել միու-
թեան Սրբոյ Եկեղեցւոյս, ոչ երբէք կարաց թույլացու-
ցանել զոգի, իմ, այլ վստեալ ի սէր ազգի և Եկեղեցւոյ՝
օգնականութեամբ Աստուծոյ ի դիմի հարեալ միա-
նակ ամենայն հնարից խորամանկ օձին՝ կէտ եղեալ
նպատակի մտաց իմոց անդու աշխատութեամբ և
անըմբերելի դժուարութեամբ յաղթել թշնամեաց Եկե-
ղեցւոյ մերոյ, և զանկեալ վիճակ նորին քարճացու-
ցանել հոգայով զկարևորացն և զանհրաժէշտ պիտո-
յից ի հաստատութիւն և ի փառս Մօրս Լուսյ Սրբոյ
Էջմիածնի և համայն լրութեան ազգիս ըստ իմով կարի:

Վասն որոյ յօրէ մուտ գործելոյ իմոյ ի համազգա-
կան Աթոռս՝ ձեռն արկի ըստ ներելոյ հանգամանաց
անձանձրոյթ սիրով բարութել զվիճակ մայր վանիցս
ըստ ամենայն մասանց և բարեկարգել զազգային
հոգևոր դպրոցս, զվանորսցս, զեկեղեցիս և զեկեղե-
ցականս Հայաստանեայց աշխարհի, բանալով ի նորոյ
գրազում նախակրթական դպրոցս ի քաղաքս և ի
գիւղս, զկանոնս վասն իւրաքանչիւրոցն հաստատեալ,
և զոմանս ի քայքայեալ մեմաստանաց ի դառնաղէտ
արկածից հեռաւոր ժամանակաց վերականգնեալ նո-
րոգմամբ և դպրոցս ի նսսին հաստատելով, և այլն և
այլն: Սակայն ի վերայ այսր ամենայնի ոչ կարեմ
բնա պարծիլ՝ թէ զամենայն կարևոր պիտոյս Սրբոյ
Եկեղեցւոյ և ազգի զխաղաղեալ և լցուցեալ իցեմ,
քանզի օգտաւէտ ձեռնարկք իմ լաւ ևս ի լոյս հանալ
զգացուցին ինձ զայլ բազմատեսակ ազգային պիտոյս,
որոց կատարման փոյթ ունել ինձ անշուշտ պարտ է
խոհեմաբար տակաւ առ տակաւ Տեսնմ օժանդա-
կութեամբ:

(Ծաբունակելի)

Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ

ՀԱՅ ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՐ ԵՎ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌ

ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Ներածական)

Բնագրագիտությունը, որը սերտ առնչության մեջ է աղբյուրագիտության հետ, պատմա-բանասիրական գիտությունների օժանդակ բնագավառներից մեկն է: Պատմական գրավոր աղբյուրների ճանաչման, ստուգման, ճշտման ու վերականգնման ուղղությամբ մեր օրերում հսկայական տեղ է հատկացված բնագրագիտական աշխատանքներին: Ուսումնասիրության իր բարդ ու բազմակողմանի մեթոդներով բնագրագիտությունն այսօր ծառայում է հասարակական գիտությունների մի քանի ճյուղերին՝ լեզվաբանությանը, գրականագիտությանը և պատմագիտությանը:

Ժամանակակից բնագրագիտության տարրերից մեկը բնագրերի համեմատական ուսումնասիրությունն է, որի նպատակն է բացահայտել նրանց միջև եղած առնչությունները՝ ըստ բովանդակության և ըստ լեզվի: Այս տեսակետից բնագրագիտությունը գերազանցապես և՛ մատենագրական նշանակություն ունի, և՛ լեզվաբանական:

Բնագրերի համեմատական ուսումնասիրության փաստերի գոյությունը բավականին հին է գրականությունների պատմության մեջ և հասնում է մինչև մեր թվականության առաջին դարերը: Այդպիսի բնույթ կրող երկերին, որոնք ծնունդ էին առել չորս Ավետարանների բնագրերի ներքին ուսումնասիրության

և միջբնագրային համեմատությունների հիման վրա, տրվում էր **համաքարքառ** անունը: Հայերեն այս բառն իր կազմությամբ առնչվում է ասորերեն *da-meḥaššē*¹ բառա-քերականական ձևին, որը գալիս է *hš* (խառնել, խառնվել, միախառնում, համախառնում)² արմատից: Ըստ երևույթին՝ հայերեն **համաքարքառ** տերմինը սկզբնական շրջանում օգտագործվել է ածականաբար, բայց այն ատումով, որ բնագրերի համախառնումը կամ համեմատումը կատարվում էր նրանց փոխադարձ համապատասխանության հիման վրա, օգտագործվել է նաև գոյականաբար, ընդհանրապես նշանակելով **համաձայնություն, միաձայնություն, ձայնակցություն, ուստի նաև՝ ներդաշնակություն, համընթացություն, համադրություն, համընկնում, առադրություն**: Բանասիրական գրականության մեջ օգտագործվող եվրոպական տերմինների մասին կտեսնենք հետզհետե:

Համաքարքառի և դարերի ընթացքում նրանով ստեղծված գրականության՝ համաքարքառային գրականության էությունը կայանում է տարբեր բնագրերի միջև և կամ միևնույն բնագրի մեջ առկա եղող նմանություններն ի հայտ բերելու մեջ: Ըստ այդմ էլ՝ հետազոտական աշխատանքի համաքարքառային մեթոդը զարգացել է երկու հիմնական եղանակներով, որոնցից առաջինը, ժամանակագրական կարգով, եղել է ի հայտ բերել նմանություններն ըստ բովանդակության, այսինքն՝ իմաստային նմանությունները, իսկ երկրորդը՝ ի հայտ բերել լեզվա-քերականական առումների նմանությունները՝ Երևան հանելով բնագրերի այն հատվածները, որոնց մեջ օգտագործված են միևնույն բառերը:

Համաքարքառային գրականությունը, սկիզբ առնելով սուրբգրական ուսումնասիրությունների հիման վրա, իր դարավոր զարգացման ընթացքում, ընդհուպ մինչև մեր օրերը, պահպանել է իր սկզբնական նկարագիրն ու նշանակությունը՝ որպես Աստվածաշունչ մատյանի մաս կոչող գրքերի համեմատական ուսումնասիրության բնագավառ, իսկ ԺԸ դարից սկսած, դուրս գալով կրոնական այդ նեղ շրջանակից, ընդգրկել է նաև աշխարհիկ գրականությունը՝ որպես հայտնի գրողների և գիտնականների գործերի բնագրային ուսումնասիրության գիտական յուրահատուկ բնագավառ:

Այս առումով էլ հայ համաքարքառային գրականության պատմությանը նվիրվող սույն հետազոտությունը բաժանում ենք երկու հիմնական մասերի, որոնք համապատասխանում են համաշխարհային գրականության մեջ համաքարքառների ապրած պատմական զարգացման երկու հիմնական հանգրվաններին:

¹ R. Duval, „La littérature syriaque“, 3me éd., Paris, 1907, p. 37. W. Wright, „A Short History of Syriac Literature“, London, 1894, p. 7.

² Հմմտ. R. Payne Smith, „A Compendious Syriac Dictionary Founded upon the Thesaurus Syriacus“, Oxford, 1957, p. 143.

Ա. ՍՈՒՐԲԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱԲԱՐՔԱՌՆԵՐ

Համաքարթանների պատմության մեջ հնագույն դեմքը հանդիսանում է Տառիանոս Ասորին, որը հորինել է սուրբգրական առաջին համաքարթառը: Նա միաժամանակ հիմնադիրն է հետագոտական աշխատանքի համաքարթառային մեթոդի առաջին եղանակի, որի մասին խոսեցինք վերևում:

Տառիանոս Ասորին ծնվել է մեր թվականության մոտավորապես 120 թվականին: Նա ապրում էր քրիստոնեական աշխարհը հուզող աղանդավորական շարժումների մի այնպիսի եռուն շրջանում, երբ քրիստոնեության նույնիսկ ամենահիմնական սկզբունքների շուրջ տիրում էին տարակարծություններ, բնադատության էին ենթարկվում այդ սկզբունքների աղբյուր հանդիսացող չորս Ավետարանները՝ որպես հակասություններ պարունակող գրքեր: Քրիստոսի անձնավորության, կյանքի և վարդապետության հետ կապված հարցերում: Ավետարանների միջև մատնացույց արվող հակասությունների ոլորտներում աճող ու զարգացող թերահավատությունն առանց այն էլ հրեական և հեթանոսական գաղափարների դեմ մաքառողական պայքարի մեջ գտնվող քրիստոնեության ներքին ճակատում խորացնում էր գոյություն ունեցող պառակտումները և ստեղծում նորերը:

Հրապարակ գալով գաղափարական տարընթացությունների այդպիսի մթնոլորտում, Տառիանոսը ձեռնամուխ էր եղել չորս Ավետարանների բնագրերն իրար հետ համեմատելու քննական աշխատանքին, որ էր ավետարանական համաքարթառ կազմելու առաջին փորձը: Այս աշխատանքի նպատակն էր, ի տարբերություն բոլոր հետազանների, ոչ թե ապացուցել, որ չորս Ավետարանների միջև ըստ բովանդակության ներդաշնակություն է տիրում, այլ ի հայտ բերել անհամաձայնության երևույթները և վերացնել հակասությունները:

Այս նպատակով Տառիանոսը միախառնել ու համաձուլել էր չորս անշատ Ավետարանների բնագրերը և կազմել միահար մեկ ավետարան³: Այդ ծրագիրն ի գլուխ բերելու համար նա համադրել էր չորս բնագրերի իրերահայաց մասերը և, ավելորդ համարելով զուգահեռ հատվածների կրկնությունները, նրանցից ընտրել էր միայն մեկը՝ այն, լրացնելով կամ խմբագրելով մյուսների հիման վրա. իսկ մնացած մասերի նյութերը նա նույնպես համադրել էր և մի ընդհանուր դասավորման ենթարկել՝ ելնելով իրերի ընդհանուր ընթացքից: Այս ձևով նա Ավետարանների մեջ կատարել էր թե՛ բնագրային

³ Տառիանոսի և նրա Համաքարթառի մասին գոյություն ունի ընդարձակ գրականություն: Բավականանալից նշելով հետևյալները. Հ. Պ. Էսապայան, «Տառիանի Համաքարթառն և հայերեն Աւետարաններու առաջին թարգմանութիւնը», Վիեննա, 1934: Նույն, «Հայերեն Աւետարաններու սկզբնագրի հարցը և Ագաթանգեղոսի ու Ղազար Փարպեցու կոչումները», Հանդես Ամսօրեայ, 1935. էջ 571-596: W. Wright, „A Short History of Syriac Literature“, London, 1894, p. 7-10. O. Bardenhewer, „Geschichte der altkirchlichen Litteratur“, Bd. I, Freiburg i. B., 1902, S. 242-262. A. Baumstark, „Geschichte der syrischen Litteratur“, Bonn, 1922, S. 19-21. B. Altaner, „Patrologie“, Freiburg i. B., 1958, S. 101-103. I. Ortiz de Urbina, „Patrologia syriaca“, Romae, 1958, p. 33-35.

կրճատումներ, թե՛ բացատրական և կամ շաղկապային բնույթի հավելումներ: Իրանից բացի՝ Տառիանոսն ինքն էլ գտնվելով իր ժամանակի գաղափարական տարակարծությունների հոսանքի մեջ, չորս Ավետարանների միջև նկատվող հակասությունները վերացնելու դիտումով կատարել էր բնագրական մի շարք այլ կրճատումներ՝ ըստ բովանդակության, ինչպես և նոր հավելումներ, որոնք թելադրված էին իր վերաբնական գաղափարներից:

Հունա-լատինական աղբյուրներում Տառիանոսի կազմած այս բնագրին տրվում է *diatessaron* անունը: Այս անունը գալիս է հունարեն *τὸ διὰ τεσσάρων εὐαγγέλιον* քերականական արտահայտությունից, որը նշանակում է «աւետարան առ ի չորից», այսինքն՝ ավետարան, որը կազմված է չորս Ավետարանների միջոցով: Ասորական աղբյուրներում ևս օգտագործվում է հունական ծագում ունեցող այս *diatessaron* բառը, բայց նրա բուն ասորական անվանումն է՝ *evangelion da-mêhalêlê*, որը նշանակում է «միախառնվածների (խառն բնագրերի) ավետարան»⁴, այսինքն՝ մի բնագիր, որի մեջ չորս Ավետարանները համախառնված էին, համարան ու համարաբարձ, և այս առումով էլ ասորական այդ անվանումը հաջացվել էր համարաբարձ աւետարան անով: Ըստ այսմ՝ Տառիանոսի կազմած այդ ավետարանի մեկնությունը, որ գրել էր Եփրեմ Խորի Ասորին, Ե դարում ասորերենից հայերենի թարգմանվելով կրում էր այսպիսի խորագիր. «Մեկնություն Աւետարանի համարաբարձ, զոր արարեալ է տեառն Եփրեմի Խորին Ասորից»⁵: Այս համարաբարձ անվանումը որպես տերմին ածականաբար և գոյականաբար անփոփոխ է մնացել մեզ մոտ մինչև մեր օրերը: Հունա-լատինական աղբյուրները, — և, նրանց հետևողությամբ, այսօր եվրոպական բանասիրությունը, — գոյականաբար *diatessaron* են անվանում այն համարաբարձները, որոնք չորս Ավետարանների բնագրերի միայն ըստ բովանդակության համեմատությունն էին անում, իսկ բառական և լեզվական բնույթի համարաբարձությունն, որոնց մասին հետո ենք խոսելու, տալիս են *concordantia* (*concordantiae*) անունը. օգտագործվում է նաև *harmonia* անունը՝ համարաբարձի բոլոր տեսակների համար:

Ի՞նչ անլուծելի է մնում այն հարցը, թե Տառիանոսը ո՞ր լեզվով էր շարադրել իր Համարաբարձը, ասորերեն՞, որն իր մայրենի լեզուն էր, թե հունարեն, որին նույնպես հմուտ էր Տառիանոսը: Ավելի հավանական է համարվում ասորերենը: Ո՞ր լեզվով էլ գրված լինի՝ այդ Համարաբարձի բնագիրը մեզ չի հասել: Սակայն Համարաբարձի կառուցվածքի ու բնույթի մասին թեև մասնակի, բայց բավարարաչափ գաղափար տալիս են նրա բնագրից բերված

⁴ R. Duval, p. 37.

Ասորական այս անվանումն, իր հերթին, պատահում է թարգմանաբար օգտագործված հունական աղբյուրներում: Անանիա Շիրակացու Ժամանակագրության մեջ կարդում ենք հունական աղբյուրներից եկած հետևյալ հատվածը, ուր Տառիանոսի անունն աղավաղմամբ դարձել է Տրախանոս.

«Բայց ինքն Տրախանոս հաստատեաց և եղ աւետարան, և կոչեաց Յառակատովն, այսինքն է՝ խառնակումն, և առ բազումս կալ մինչև զայսար», տես «Անանիայի Շիրակացու համարողի մատենագրությունը» (Ռատ. Ա. Գ. Արրահամյանի), Երևան, 1943, էջ 381:

Աղավաղված Յառակատովն անունը հունարեն *ἀτάκτως* (խառն, խառնակ) բառի հոգնակի սեռականով օգտագործված ձևն է՝ *ἀτάκτως*: Հավանաբար պիտի լինի *Εὐαγγέλιον τὸν ἀτάκτων*, այսինքն՝ «համախառնվածների ավետարան»:

⁵ Տես «Արքայն Եփրեմի մատենագրությունը», հտ. Բ, Վեհկոնիկ, 1836:

այն հատվածները, որոնք մեկնության համար ընդգրկված են Եփրեմի հիշյալ աշխատության մեջ⁶:

Հայտնի է, որ եկեղեցական հույն և լատին հեղինակների մոտ Տատիանոսը համարվել է հերետիկոս՝ վաղեմից և այլ գաղափարներով և որպես իր ժամանակի պարագլուխ՝ ենկրատական (ծուծկալության հետևող) կոչված աղանդավորների, որոնք մերժում էին մասկերությունը, գինու օգտագործումը և ամուսնությունը, վերջինս համարելով որպես «ապականություն» և «պոռնություն»։ և քանի որ այդպես էր, ապա արդեն չէր էլ կարող ընդունելի համարվել նաև Տատիանոսի կազմած նորօրինակ բնագիրը՝ որպես մի ավետարան, որը չորս Ավետարանների բարեփոխումն էր։ Բայց, ընդհակառակը, Աստրիքում և Միջագետքում, ուր ճգնական խստակեցությունն ու ծուծկալությունը կրոնա-կենցաղային բարքերի մեջ ուժեղ էին, Տատիանոսի կազմած այս բնագիրն ընդունվել էր եկեղեցու համար որպես պաշտոնական ավետարան, որը գործածության մեջ էր մինչև Ե դարի կեսերը, երբ Թեոդորոս Կյուրացու ջանքերով վերջնականապես դուրս մղվեց շրջանառությունից:

Տատիանոսի Համաբարբառի ազդեցությունը մեծ է եղել Ավետարանների հնագույն խմբագրությունների վրա: Ինչպես նկատում է Լ. Լըլուարը, «նա մոտ երեք դարերի ընթացքում լինելով Ասորական եկեղեցու միակ ավետարանը, իր դրոշմն է դրել առանձին Ավետարանների արևելյան բոլոր խմբագրությունների վրա, հատկապես՝ հին ասորականների և հայկական ու վրացական թարգմանությունների վրա»⁷:

Ֆ. Կ. Կոնիքիի կարծիքն այն էր, որ հայերի մոտ վաղագույն շրջանում օգտագործվող պաշտոնական ավետարանը եղել է նույնիսկ Տատիանոսի Համաբարբառը՝ հայերեն թարգմանությամբ⁸, թեև այդպիսի մի թարգմանության մասին ուղղակի փաստեր չկան հայկական գրավոր աղբյուրներում և ոչ էլ դրանից որևէ օրինակ է հայտնաբերվել մինչև այժմ: Բայց բանասիրական հետազոտությունների եզրակացությունները դրական են այդ մասին: Եթե Տատիանոսի Համաբարբառը հայերենի թարգմանված և իր ժամանակին օգտագործման մեջ եղած չլիներ Հայաստանում, ապա, օրինակ, գործնապես ի՞նչ նպատակի պիտի ծառայեր Եփրեմի գրած մեկնության հայերեն թարգմանությունը: Այս հարցերին մկիրած իր ուսումնասիրության մեջ Հ. Պ. Էսապալյանն իրավամբ գալիս է այն համոզման, թե «Եփրեմի մեկնութեան թարգմանությունը հայերենի՝ շատ հառանական ու հասկնալի կը դարձնէ, որ նաև Համաբարբառը թարգմանուած ու գործածուած էր Հայաստանի մէջ, ինչպէս դրացի Աստրիքի մէջ, և յետոյ հետզհետէ ոչնչացուած»⁹:

⁶ Եփրեմի մեկնությունը ևս լրիվ չի հասել մեր ձեռքը: Նրա հայերեն թարգմանության մի զգալի մասը հայտնաբերվել ու 1836 թվականին հրատարակվել է Վենետիկի Մխիթարյանների կողմից (տես նախորդ ծանոթագրությունը): Իսկ 1962 թվականին Դուբլինում հրատարակվել են նրա ասորերեն բնագրի միայն մի քանի թերի մասերը, որոնք նոր էին հայտնաբերվել: Հենվելով հայկական և ասորական այս մնացորդների համեմատության վրա՝ Լ. Լըլուարը տվել է բնագրի ֆրանսերեն թարգմանությունը. Ephrem de Nisibe, «Commentaire de l'Evangile concordant ou Diatessaron. Traduit du syriac et de l'arménien. Introduction, traduction et notes par Louis Le'oir, moine de Clervaux», Paris, 1966.

⁷ Ibidem, p. 20.

⁸ F. C. Conybeare, «An Armentian Diatessaron», The Journal of Theological Studies, vol. XXV, 1924, p. 232-245.

⁹ Հ. Պ. Էսապալյան, «Տատիանի Համաբարբառն...», էջ 14: Հմմտ. նաև «Հայերեն Ավետարաններու սկզբնագրի հարցը...», էջ 595:

Որքան էլ ուղղակի տեղեկություններ չունենանք Տատիանոսի Համաքարքաոսի հայերեն թարգմանված լինելու մասին, այնու ամենայնիվ բավականին բազմաթիվ են այն հետքերը, որ նա թողել է Ե դարի հայ մատենագրության մեջ: Այս մասին արդեն ուշադրություն էր հրավիրել Կոնիքիրը՝ դեռևս 1923 թվականից¹⁰: Էսապալյանը համեմատական քննության առնելով Ագաթանգեղոսի, Եզնիկի և Ղազար Փարպեցու մոտ գտնվող ավետարանական հատվածները Տատիանոսի Համաքարքաոսի հետ, հանգում է այն եզրակացության, թե վերջինիս ազդեցությունը բացահայտ է այդ հեղինակների մոտ, ուստի նաև՝ թե Ավետարանների հայերեն հնագույն թարգմանության բնագիրը, որ օգտագործել են հայ մատենագիրներն այդ շրջանում, «էապես ծուլում էր Համաքարքաոսի ընթերցումներով»¹¹: Այստեղ խոսքը վերաբերում է Ավետարանների հայերեն առաջին «փութանակի» թարգմանությանը, որը կատարվել էր ասորականների այժմյան ընկալյալ բնագրում: Հետևելով Էսապալյանի լայն փաստարկումներին, նրա հետ միասին կարող ենք ընդունել, որ «այժմեան հայերեն Ավետարաններու ասորաբանությունները կը բխեն Համաքարքաոսէն, անցնելով առաջին թարգմանութեան բնագրէն»¹²:

Այս կարծիքը հաստատվում է նաև Ս. Լիոնեի հետազոտություններով, որոնց համաձայն Ե դարի հայ հեղինակների մոտ գտնվող ավետարանական մեջբերումները հայկական առաջին թարգմանությունից են, իսկ այդ թարգմանությունը կախում ունի Տատիանոսի Համաքարքաոսից, այլ խոսքով՝ սկզբնական շրջանում որպես ավետարան պիտի թարգմանված լինի ուղղակի ասորական Համաքարքաոսը, իսկ հետո միայն թարգմանիչները, հավանաբար, հանգել են անջատ ավետարաններ թարգմանելու աշխատանքին՝ մնալով Համաքարքաոսի ազդեցության տակ¹³:

Ի դեպ՝ վրացերեն Ավետարանների վրա Համաքարքաոսի ունեցած ազդեցության խնդիրը, որի մասին անցողակի նշում է Լըլուարը, պետք չէ դիտվի ինքնուրույնության հողի վրա, եթե, մանավանդ, դրանից հետո էլ, ավելի հեռու գնալով, հանվելու է այն հետևությունը, թե Տատիանոսի Համաքարքաոսը կարող էր թարգմանված լինել նաև վրացերենի: Այստեղ պետք է հաշվի առնել բանասիրության մեջ հայտնի այն իրողությունը, թե Ավետարանների վրացերեն սկզբնական թարգմանությունները հայերենից են կատարվել և թե, որքան էլ դրանք է դարձում սրբագրության են ենթարկվել հունարեն բնագրերի հիման վրա, այնու ամենայնիվ նրանց հիմքում ակներևորեն առկա են ասորական ծագում ունեցող հայերեն բնագրեր¹⁴:

Մի խոսքով՝ Տատիանոսի Համաքարքաոսի ազդեցության մասին բանասիրական տվյալները մեզ տալու են դեպի այն լուրջ ենթադրությունը, թե չորս Ավետարանների հայերեն թարգմանությանը պիտի նախորդած լինի Համա-

¹⁰ Հմմտ. *Revue des Études Arméniennes*, t. VI, 1926, p. 227-229.

¹¹ Հ. Պ. Էսապալյան, «Տատիանի Համաքարքաոս...», էջ 101: Նույն, «Հայերեն Ավետարաններու սկզբնագրի հարցը...» (ամբողջ հոդվածը):

¹² Հ. Պ. Էսապալյան, «Տատիանի Համաքարքաոս...», էջ 108:

¹³ S. Lyonnet, «Les origines de la Version Arménienne et le Diatessaron», Rome, 1950, Հմմտ. *Բազմավեպ*, 1952, էջ 42—46:

¹⁴ Հմմտ. Н. Я. Марр, «Из поездки на Афон», *Журнал Министерства Народного Просвещения*, ч. CCCXXII, 1899, № 3, отд. 2, стр. 12-15. R. P. Blake, «The Old Georgian Version of the Gospel of Mark», *Patrologia Orientalis*, vol. XX, 1928, p. 439-574.

բարբառի թարգմանությունը:

«Տատիանոսի այս ազդեցությունը,—գրում է Էսապայանը,—բնական է, կ'ենթադրեմ, որ Համաբարբառը նախ թարգմանում և Հայաստանի մեջ լայն գործածություն ունեցած ըլլայ, ինչպես Ասորիքի և Միջագետքի մեջ: Ներքին և արտաքին պատճառներ պակաս չէին առ այս. Ասորիներու հետ դար մ'ամբողջ կրօնական շփումները՝ նախ քան Գրի Գիտը, մասնատրապետ Եղեսիոյ գծով, Տատիանի գործը ճանչցուցած էին հայ ժողովուրդին և քահանայական դասուն, որ հաւասարապես լոյն և ասորի հոսանքներու ենթակայ էր: Համաբարբառի հակիրճ ծաւալը, միասնական ընթացիկ ոճը աւելի ընդունակ կ'ըներ զայն թերավարժ ժողովրդի և դպրոցականի ձեռքը իբր կրօնական և սերտոյութեան գիրք ծառայելու, քան Աւետարանիչներու այլակերպ գրութիւնը: Հայերէն Համաբարբառով սնած պիտի ըլլային նաև հայ Աւետարաններու հնագոյն թարգմանիչները, վասն զի անկէ սերտած տեղիքները թարգմանութեան պահուն յաճախ սպրդած են անոնց գրչին տակ: Բաց աստի Համաբարբառի հայերէն թարգմանութիւնը և գործածութիւնը՝ տրամաբանական պահանջքն է նաև Եփրեմի Մեկնութեան գործքին հայերէն թարգմանութեան»¹⁵:

Ինչպես ասացինք՝ Տատիանոսի Համաբարբառն իր տեսակի մեջ առաջին փորձն էր գրականությունների պատմության մեջ: Նրա անունը մույնպես առաջին հիշատակությունն է հայ համաբարբառային գրականության մեջ:

Տատիանոսից հետո համաբարբառ կազմող հեղինակները, ի տարբերություն նրան, նպատակ են դրել միայն պաշտպանել չորս Ավետարանների բնագրային ամբողջականությունը:

Այդ նպատակով հանդես եկող առաջին հեղինակը Գ դարի քրիստոնյա իմաստասեր Ամոն Աղեքսանդրացին էր: Նրա կազմած Համաբարբառի մասին տեղեկություն հաղորդող միակ աղբյուրը Եփեսիոս Կեսարացու մի նամակն է, որն ուղղված է ոմն Կարպիանոսի¹⁶: Այդ նամակի սկզբում Եփեսիոսը խոսում է՝ ամոնյան համաբարբառի էության մասին.

«Ամովնի Աղեքսանդրացույ բազում աշխատութեամբ և ճշգրտիւ փոյթ ի մեջ առեալ զառ ի չորիցն եթող մեզ զաւետարանն՝ Մատթեան Աւետարանին զհամաբարբառս այլոց աւետարանչացն զդրուակս եղեալ առընթեր, որպէս զի ի հարկէ դիպել շարի կարգի երիցս ևս ապականել որչափ ըստ միայար ընթերցուածոյն»:

Ըստ այսմ՝ Ամոն Աղեքսանդրացին չորս Ավետարանների համադրությունն էր կազմել որպես հիմք ընդունելով Մատթեոսի Ավետարանը՝ նրա ունեցած լրիվ կառուցվածքով, իսկ նրա բնագրին առընթեր զուգահեռաբար, մի գծի վրա, գետեղելով մյուս երեքի համապատասխանող հատվածները:

Ինչպես տեսնում ենք՝ Ամոնը հետևել էր մեթոդական այն եղանակին, որ ստեղծել էր Տատիանոսը, այսինքն՝ չորս Ավետարանների բնագրերը համադրել ըստ զուգորդվող հատվածների, բայց այն տարբերությամբ, որ մինչ Տատիանոսը բնագրերը համադրելով միախառնում ու ի մի էր ձուլում, Ամոնը միայն առադրում էր դրանք, այսինքն չորսի մեջ գտնվող և իրար համապատասխանող հատվածներն իրար կողքի բերում՝ առանց ձուլելու իրար հետ:

¹⁵ Հ. Պ. Էսապայան, «Տատիանի Համաբարբառ...», էջ 102:

¹⁶ Այս նամակի հայերեն թարգմանությունը, հունարեն բնագրի հետ միասին, տես Հ. Ա. Վարդանյանի մոտ, «Մատենագրութիւնք Եփեսոյի. Քննութիւն և բնագիր: Յաւելում»՝ Եւսեբիայ Կեսարացույ թուղթ առ Կարպիանոս: Հրատարակեց Հ. Արիստակէս Վարդանեան, ի Միսիթ. ուխտէն, Վիեննա, 1930, էջ 244—249:

րեն թարգմանության բնագրով, որովհետև Ե դարում այն թարգմանվել է հայերենի և մտել հայ մատենագրության պատմության մեջ: Համաքարբառի սարքավորումը բաղկանում է Կարպիանոսին ուղղված բացատրական նամակից, — այն նամակից, որի մասին խոսեցինք վերևում, — և 10 աղյուսակներից, որոնք կոչվում են Կանոններ (Canones)²⁰:

Եվսեբեոսի մեթոդական նորությունը՝ թվական դրությունն էր: Եվսեբիոսը նախ ամեն մի Ավետարանի բնագիրը բաժանել էր հատվածների և դրանք հերթականությամբ համարակալել ու նշել լուսանցքներում. ըստ այդմ՝ Մատթեոսի Ավետարանն ուներ 355 հատված, Մարկոսինը՝ 236, Դուկասինը՝ 342 և Հովհաննեսինը՝ 232: Հատվածների համարները նշվում էին այբուբենի տառերով՝ ա, բ, գ և այլն: Արդ՝ մինչ Ամոնը տարբեր Ավետարանների զուգահեռ հատվածները բնագրերով տեղադրում էր իրար կողքի, Եվսեբիոսը, ի տարբերություն նրան, այդ նույն հատվածները զուգահեռաբար նշում էր ոչ թե բնագրերով, այլ հատվածները ցույց տվող թվանշան-տառերով: Այսպես, օրինակ, Ամոնի Համաքարբառում կարելի էր գտնել հետևյալ զուգահեռը.

Մատթեոս	Մարկոս	Դուկաս	Յովհաննես
Եւ Յիսուս ասէ ցնոսա. 2իք մարգարէ անարգ՝ եթէ ոչ յիւրում գաւառի և յիւրում տան: Եւ ոչ արար անդ զօրութիւնս բազումս, վասն անհաւատութեան նոցա:	Եւ ասէ ցնոսա Յիսուս. Ոչ է մարգարէ անարգ, բայց եթէ ի գաւառի իւրում և յազատոհմի, և ի տան իւրում: Եւ ոչ կարէր անդ՝ և ոչ մի ինչ զօրութիւն առնել, բայց սակաւ հիւանդաց ձեռն եղեալ թժշկէր զնոսա, և զարմանայր վասն անհաւատութեան նոցա:	Եւ ասէ. Ամէն ասեմ ձեզ՝ թէ չէ մարգարէ ընդունելի ի քաղաքի իւրում:	Ջի ինքն իսկ Յիսուս վկայեաց՝ եթէ մարգարէ յիւրում գաւառի պատիւ ոչ ունի:

Այս նույն զուգահեռը Եվսեբեոսի Համաքարբառում ներկայացվում էր թվանշաններով, ըստ որում Մատթեոսի մոտ տվյալ հատվածի համարը ճիշդ էր, Մարկոսի մոտ՝ ծա, Դուկասի մոտ՝ իա, իսկ Հովհաննեսի մոտ՝ լե:

Այս հաշվով՝ զուգահեռը Եվսեբեոսի մոտ ստանում էր այսպիսի պատկեր.

Մատթեոս	Մարկոս	Դուկաս	Յովհաննես
ճիշդ	ծա	իա	լե

Հատվածումների հիման վրա Եվսեբիոսը կազմել էր իր 10 աղյուսակները կամ կանոնները՝ ըստ 10 տարբեր տեսակի խմբավորումների, այսինքն՝ միասնաբար չորս Ավետարաններից եկող 71 զուգորդումները կազմում էին առաջին կանոնը, միայն Մատթեոս-Մարկոս-Դուկաս եռյակից եկող 111 զուգորդումները՝ երկրորդ կանոնը, և այլն:

²⁰ Նամակի հետ միասին կանոնների հայերեն թարգմանության բնագիրը տես Հ. Ա. Կարդանյանի մոտ, էջ 244—257: Հունարեն բնագիրը տես՝ J.-P. Migne, „Patrologiae cursus completus“, ser. gr., t. XXII, Turnhout (Belgique), 1969, p. 1275-1292.

Այսպես՝

- Ա. կանոն՝ Մատթեոս-Մարկոս-Դովկաս-Հովհաննես (71 զուգորդում)
- Բ. կանոն՝ Մատթեոս-Մարկոս-Դովկաս (111 զուգորդում)
- Գ. կանոն՝ Մատթեոս-Դովկաս-Հովհաննես (22 զուգորդում)
- Դ. կանոն՝ Մատթեոս-Մարկոս-Հովհաննես (26 զուգորդում)
- Ե. կանոն՝ Մատթեոս-Դովկաս (80 զուգորդում)
- Զ. կանոն՝ Մատթեոս-Մարկոս (48 զուգորդում)
- Է. կանոն՝ Մատթեոս-Հովհաննես (7 զուգորդում)
- Ը. կանոն՝ Դովկաս-Մարկոս (13 զուգորդում)
- Թ. կանոն՝ Դովկաս-Հովհաննես (21 զուգորդում)
- Ճ. կանոն՝ զուգահեռ չունեցող հատվածներ.
 - ա. Մատթեոս (61 հատված)
 - բ. Մարկոս (19 հատված)
 - գ. Դովկաս (73 հատված)
 - դ. Հովհաննես (98 հատված)

Այստեղ՝ յուրաքանչյուր կանոնի մեջ ընկնող զուգահեռների թիվը, որ նշել ենք փակագծերի մեջ, հաշվված է ըստ հայերեն թարգմանության բնագրի: Հունարեն հրատարակված բնագիրն ունի մանր տարբերություններ:

Ո՞ր աստիճանի էր եվսեբյան Համաքարբառի առնչությունն ամոնյանի հետ: Այս հարցումին պատասխանելու համար պետք է ճշտել, թե Ամոնի մոտ ո՞ր չափով էին ընդգրկված չորս տարբեր Ավետարանների բնագրերը, որովհետև Եվսեբիոսի Համաքարբառն այդ տեսակետից լիակատար է, իսկ Ամոնինը՝ անհայտ:

Ինչպես տեսանք՝ վերևում Եվսեբիոս Կեսարացու նամակից բերված կտորը միայն ասում է, որ Ամոնը Մատթեոսի լրիվ բնագրին առադրել էր մյուս երեքի համապատասխանող հատվածները, առանց ասելու, թե մնացած՝ չգուգորդող հատվածների հետ ի՞նչպես էր վարվել նա: Ելնելով այս փաստի անորոշությունից՝ Թ. Ցանը կարծում է, որ Ամոնի Համաքարբառում ընդգրկված չէին Մատթեոսի հետ զուգահեռ չունեցող հատվածները²¹: Այդ կարծիքին է մաս Կ. Նորդենֆալկը²²: Իսկ Ա. Հառնակը, ընդհակառակն, ելնելով «սո ի չորից» (ὁὗτος τῶν τεσσάρων) անվանումից և Եվսեբիոսի արտահայտության ձևից, կարծում է, որ այդ հատվածները որևէ տեղ և որևէ կերպով նշված էին²³:

Այս հարցում մենք ունենք ավելի որոշակի կարծիք: Նախ ասենք, որ Եվսեբիոս Կեսարացին նամակի շարունակության մեջ լիովին փարատում է ամեն տարակուսանք, երբ ասում է, թե իր կազմած կանոններն ուրիշ բան չեն, բայց եթե «յաշխատասիրութենէ յառաջագոյն ասացելոյ առնն առեալ պատճառս»²⁴ (այսինքն՝ հիմք ընդունելով Ամոնի կատարած աշխատանքը)՝ «ըստ այլում գումարութեան»²⁵ (այսինքն՝ այլ եղանակով կամ սկզբունքով) դասավորված աղյուսակներ են:

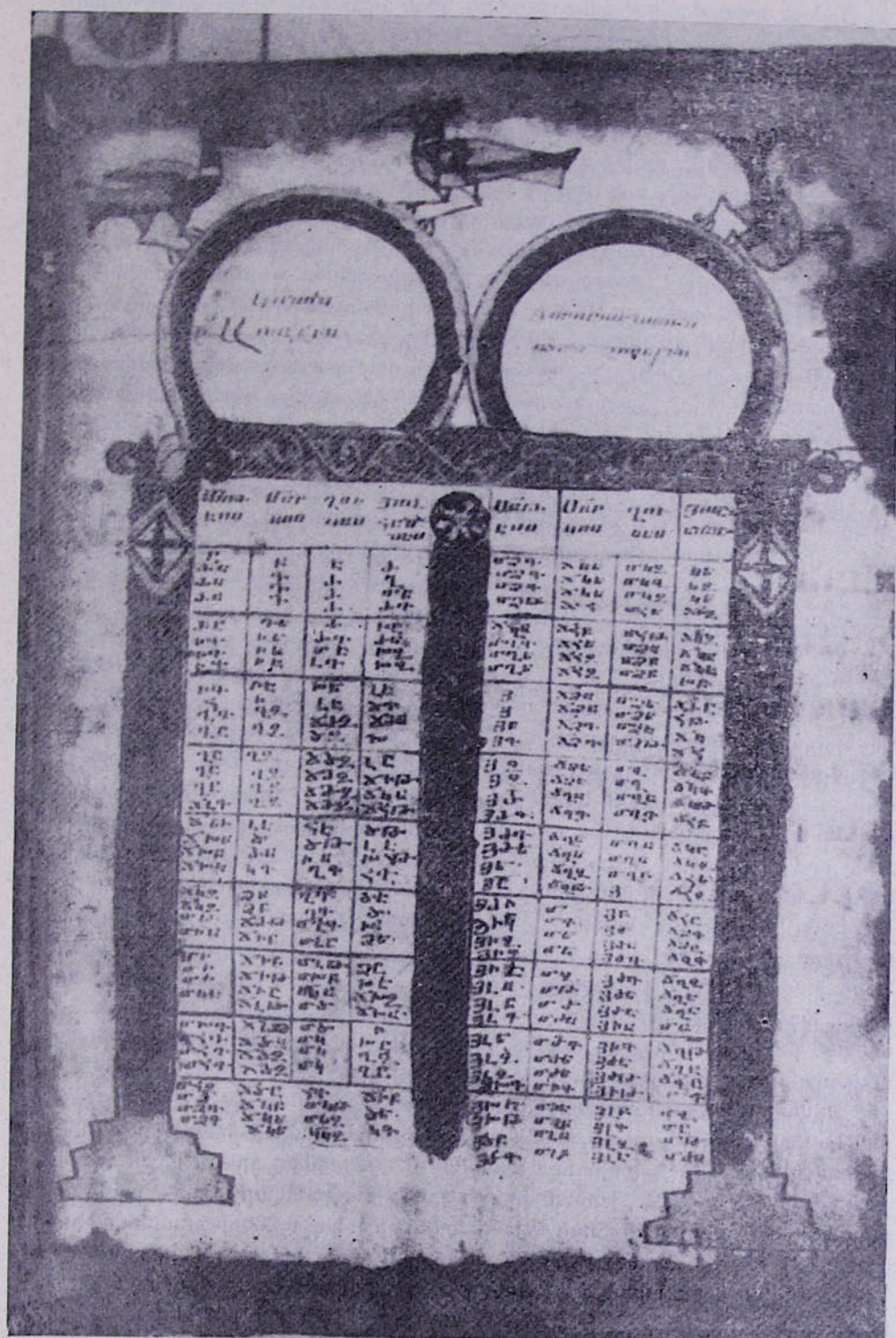
²¹ Th. Zahn, „Forschungen zur Geschichte der neutestamentlichen Kanons“, Theil I, Erlangen, 1881, S. 31. Հմմտ. Հ. Ա. Վարդանյան, էջ 220:

²² C. Nordenfalk, „Die Spätantiken Kanontafeln“, Textband., Göteborg, 1938, S. 46-47.

²³ A. Harnack, „Geschichte der altchristlichen Litteratur“, I, Leipzig, 1893, S. 407. Հմմտ. Հ. Ա. Վարդանյան, էջ 220-221:

²⁴ Տես Հ. Ա. Վարդանյան, էջ 246:

²⁵ Անդ:

Եվսերիուս Կեսարացու Քամարարբառը

«Կանոն առաջին, յորս ըստ նոսին ածան չորեքին»

Ըստ Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 7785 ձեռագրի (986 թ.)

Ուրեմն Եվսեբիոսի Համաքարքառը, ըստ տարագի, պարզապես Ամոնի Համաքարքառի «ըստ այլում գումարութեան» շրջումն էր, և այն՝ ամբողջությամբ, որովհետև Եվսեբիոսը չի ասում, թե այդ գործողությունը կատարելիս՝ Մատթեոսի՝ հետ գուգահեռ չունեցող հատվածներն ինքն է լրացրել: Կանոնների բովանդակությունն արտահայտող վերևի ցուցակում, որ մենք ենք կազմել, պարզ երևում է, որ Մատթեոսի առնչությունների հետ կապ ունեն միայն առաջին 7 կանոնները, իսկ վերջին 3 կանոնները ցույց են տալիս Մատթեոսի հետ գուգորություն չունեցող հատվածների զանգվածը. եթե այդպիսի մի խոհեռ գանգված անտեսված լիներ Ամոնի մոտ, չէր կարող պատահել, որ Եվսեբիոսը, «ըստ այլում գումարութեան» բառերը գրելիս, լռեր այդ մասին: Կարելի է անվարան ասել, որ Ամոնի Համաքարքառում երեք Ավետարանների բնագրային ներքին կարգը թեև խախտված էր, բայց նրանցից յուրաքանչյուրի բնագիրն իր ամբողջությունը չէր կորցրել և նրանց այն մասերը ևս, որոնք գուգահեռներ չունեին Մատթեոսի մոտ, հավանաբար վերջինիս բնագրում մեջ ընդ մեջ ագուցված էին՝ ըստ իրերի ընդհանուր ընթացքի: Արդեն կարելի չէ այլ կերպ պատկերացնել Ամոնի Համաքարքառը, եթե նկատի ունենանք, որ Եվսեբիոս Կեսարացին ոչ միայն որևէ խոսք չի անում այն մասին, թե բնագրերը կրճատված էին և թե ինքն է լրացրել պակասը՝ իր աղյուսակներում, այլև գնահատանքով է խոսում այդ համաքարքառի մասին՝ որպես «բազում աշխատության» և «նշգրտի» կատարված մի գործի, և այն օգտագործում է իր սեփական համաքարքառը հորինելու համար:

Այստեղ մեր եզրակացությունն այն է, որ եվսեբյան Համաքարքառի առնչությունն ամոնյանի հետ՝ ամբողջական էր. միակ տարբերությունն այն էր, որ Ամոնի համաքարքառում հատվածների առադրումը բնագրերով էր, իսկ Եվսեբիոսի Համաքարքառում բնագրերը փոխարինված էին թվանշաններով: Սակայն էականը և ամբողջը գործի այս մեքենական կողմը չէր: Ըստ էության հիմնովին տարբերվում էին երկու համաքարքառները: Եթե Ամոնի դրությամբ խախտվում էր երեք Ավետարանների ներքին հորինվածքը և դա փաստորեն ուրիշ բան չէր, եթե ոչ Ավետարանների բնագրային կանոնականության խախտում, ապա Եվսեբիոսի դրությունը կարողանում էր վերացնել այդ էական թերությունը՝ լիովին պահպանելով յուրաքանչյուր Ավետարանի շարադրական ընթացքը, սլլ խոսքով՝ նրանց բնագրի կանոնականությունը: Այս տեսակետից Եվսեբիոսի թվական դրությունը հանճարեղ գյուտ էր: Եվսեբյան Համաքարքառը, համեմատած իր նախորդների հետ, նոր որակ էր, ուներ իսկապես գիտական բնույթ և կարող էր լիովին ծառայել Ավետարանների բնագրերի համեմատական ուսումնասիրությանը:

Եվսեբիոսի Համաքարքառը ձեռագրերում բնականաբար գտնվում է բառյակ Ավետարանների գլխին, քանի որ բոլորի միասնական համադրությունն է ներկայացնում: Առ Կարպիանոս նամակն ու կանոնները գրեթե միշտ տեղավորված են կամարած խորաններում, որոնք մանրանկարչական արվեստի բնագավառին են պատկանում: Այս կանոնների և խորանների ուսումնասիրությանը նվիրած իր մասնագիտական աշխատության երկրորդ հատորում, Կ. Նորդենֆալկը հրատարակել է բազմաթիվ լուսատիպ պատկերներ հունական, լատինական, ասորական, հայկական, գոթական, եթովպական ձեռագրերից²⁶. հայկականներից նա օգտագործել է Էջմիածնի Մատենադարանի «հին» № 229 (այժմյան՝ Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 2374) ձեռագիրը՝ 989 թվակա-

²⁶ C. Nordenfalk, „Die Spätantiken Kanontafeln“, Tafelband, Göteborg, 1938.

նից, Երուսաղեմի Մատենադարանի № 2555 ձեռագիրը՝ ԺԱ դարից, Վիեննայի Մխիթ. Մատենադարանի № 697 ձեռագիրը՝ ԺԱ դարից և Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանի նախկին № 1144 (այժմյան № 86) ձեռագիրը՝ 902 թվականից²⁷:

Եվսեբիոսի համաքարբառային կանոններին պատահում ենք Ավետարանի հայերեն շատ գրչագրերում: Բավական է ասել, որ այդ կանոնները կան հայտնի թվական կրող հայերեն ամենահին ձեռագրերում, ինչպես են՝ Լազարյան Ծեմարանի Ավետարանը, որն այժմ պահվում է Երևանի Պետ. Մատենադարանում 6200 համարի տակ (887 թվականից) և Մլքե թագուհու Ավետարանը, որը պահվում է Վենետիկի Մխիթ. Մատենադարանում 86 համարի տակ (902 թվականից)²⁸:

Եվսեբիոսի համաքարբառային կանոնների հայերեն թարգմանության բնագիրն առաջին անգամ տպագրվել է Ավետարանի վենետիկյան 1685/86 թվականների հրատարակության մեջ: Նրա հիշատակարանում կարդում ենք.

«Աւարտեցաւ տպագրութիւն վայելչատիպ սրբոյ Աւետարանիս, ի լաւ և ընտիր օրինակէ, լամի մարդեղութեան տեսոն ՌՈԶԶ. և ի թուաբերութեանն Հայոց ՌԺԼԵ. ի ԺԴ. մայիսի ամսոյն ի ՎԷՆԵՏԻԿ քաղաքի, բազում երկամբք և աշխատանօք, վասն ոչ գտանելոյ զհամաձայնութիւն համաքարբառիցն, ի պատճառս անհոգութեան գրչացն, առ որ տաժանեալք զբազում աւուրս ստուգաբեցաք, որոշելով զթիւս մանրագիրս համաձայնութեանց... և զի մինչև ցայժմ համաքարբառիք Աւետարան ոչ էր տպեցեալ երբեք վասն դժուարութեան զանազանից թուոցն, մեք վասն պայծառութեան Հայոց լանձն առաքանեալն դժուարութիւն, որպէս զի սփռեալ տարածիցի ի միջի ձերում, ի փառքս ամենասրբոյ Երրորդութեան» և այլն²⁹:

Հաջորդ 200 տարիների ընթացքում եվսեբյան կանոնները սույն հրատարակությունից արտատպվել են Ավետարանի մի շարք ուրիշ հրատարակություններում (Կ. Պոլիս 1710, 1729, 1740, 1769, 1796, 1805. Թիֆլիս 1842. Էջմիածին 1866): Սակայն այդ բոլոր հրատարակություններում էլ կան վրիպումներ: Եվսեբյան կանոնների ճշգրիտ և բնական միակ հրատարակությունը տվել է Հ. Ա. Վարդանյանը³⁰:

Ինչպես տեսնում ենք՝ եվսեբյան կանոններն ապրել են դարեր շարունակ: Նրանց շնորհիվ արդեն ապահովվել էր ավետարանական բնագրերի կանոնականության անձեռնմխելիությունը, ուստի և այդ մասին այլևս խոսք չի լինում համաքարբառների պատմության մեջ: Հետագա համաքարբառների տարբերությունը պարզապես կայանում է արտաքին ձևերի մեջ:

Ե դարում, գուցե և դեռ Դ դարի վերջերում, հրապարակ էր ելել համաքարբառի մի նոր ձև, որն անմիջականորեն եվսեբյան համաքարբառից կամ

²⁷ Այս ձեռագրերից հրատարակվել են 28 նկարներ, որոնք տեղավորված են № № 15—35 տախտակների վրա:

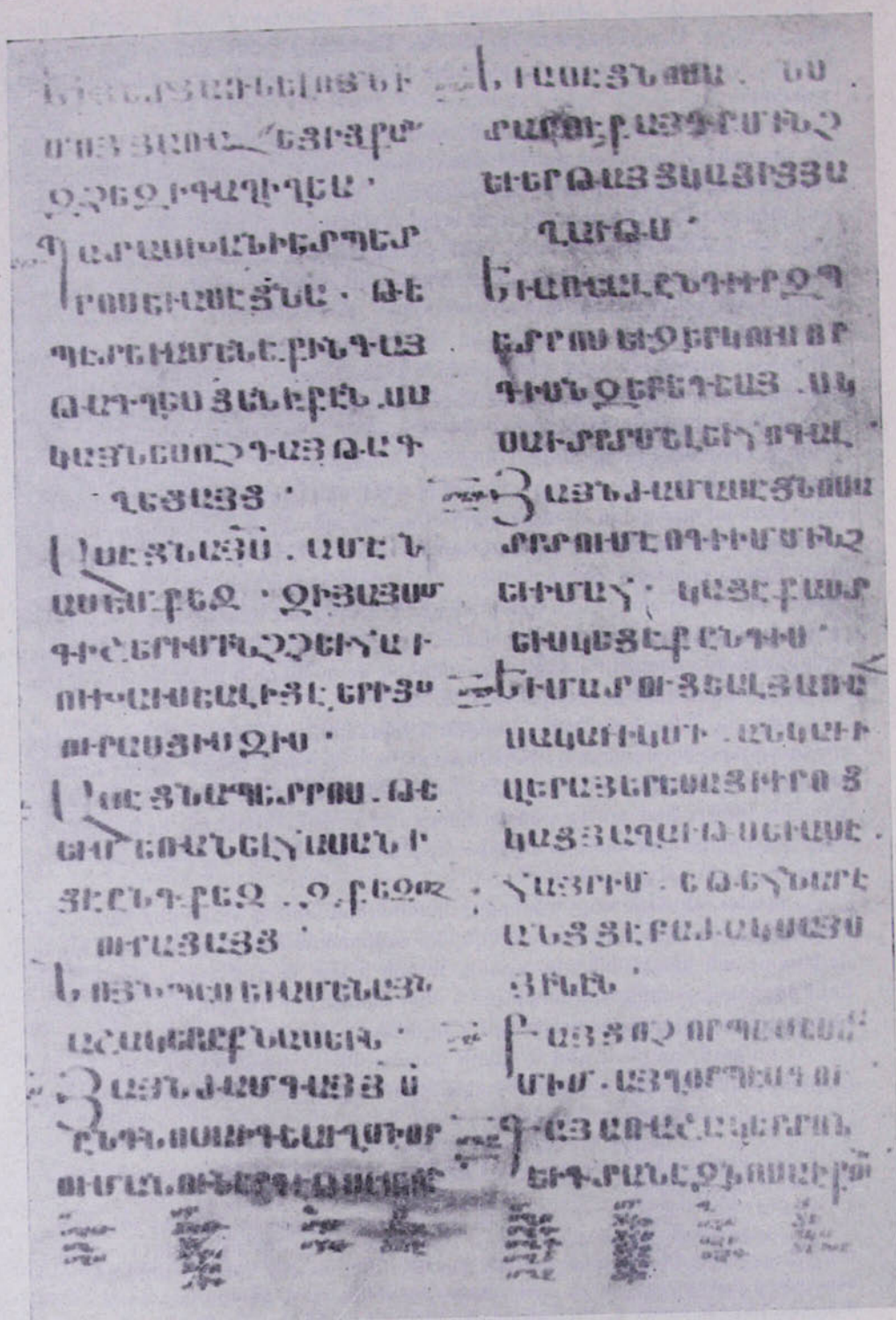
²⁸ Հ. Վ. Հացունի. «Երդմունք հին Հայոց մեջ», Բ տպ., Վենետիկ, 1832, էջ 248—251:

²⁹ Ձեռագրի նկարագրությունը տես Հ. Բ. Սարգիսյան, «Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ», հտ. Ա, Վենետիկ, 1914, էջ 373—392: Նաև՝ «Հայկական մանրանկարչություն. Մխիթարեան Մատենադարան ձեռագրաց» ժողովածուի Ա հատորը, Ներածությամբ Հ. Մ. Ծանաշյանի, Վենետիկ, 1966, էջ 20—28:

Այս ձեռագրի գրչության թվականի մասին կարծիքները տարբերվում են: Վերջին անգամ Ծանաշյանն եկավ այն եզրակացության, որ նա գրված է Թ դարի կեսից հետո:

³⁰ «Գիրք սրբոյ Աւետարանին...», Վենետիկ, 1685/86, էջ 431—432:

³¹ Տես վերևում ծան. № 20:

Լուսանցային կանոններ

Մատթեոսի Ավետարանի ՄԶԹ—ՄԴԶ հատվածների համաձայնությունը
Ըստ Երևանի Պետ. Մատենադարանի № 7735 ձեռագրի (986 թ.)

նրա սկզբունքից էր ծագում և փաստորեն նրա մի տարբերակն էր: Այս համաբարբառն ըստ էության ուրիշ բան չէր, բայց եթե եվսեբյան կանոնների բարեփոխումը կամ նրանց փոխադրումն ու հարմարեցումը Ավետարանի բնագրերի ստորին լուսանցքների վրա: Ինչպես տեսնում ենք Ավետարանի հայերեն ձեռագրերում՝ սա ևս շարժվում էր նույն հիմքով՝ ավետարանական բնագրերի եվսեբյան հատվածումներով:

Խոսենք այն նույն օրինակով, որ մի անգամ օգտագործեցինք վերևում: Մատթեոսի ճիւղ հատվածը պարունակող էջի ստորին լուսանցքում նշվում են Մատթեոս-Մարկոս-Դուկաս-Հովհաննես զուգահեռն արտահայտող թվանշանները՝

ճիւղ — ծա — իա — լե

Նույն զուգահեռը շրջված ձևով նշվում է նաև Մարկոսի ծա հատվածի տակ՝

ծա — իա — լե — ճիւղ

Նույնը Դուկասի իա հատվածի տակ՝

իա — լե — ճիւղ — ծա

Նույնը Հովհաննեսի լե հատվածի տակ՝

լե — ճիւղ — ծա — իա

Այս համաբարբառը շատ ավելի դյուրատար է, քան բարդ հօրինվածք ունեցող եվսեբյան կանոնները: Կարելի է այս համաբարբառն անվանել **լուսանցային կանոններ**, որովհետև այստեղ ևս զուգահեռները կանոնների կամ աղյուսակների ձևով են տեղավորված մեկը մյուսի տակ, էջերի ստորին լուսանցքներում:

Մասնագիտական գրականության մեջ լուսանցային կանոնները դարձել են ուշադրության առարկա, որովհետև այդ երևույթը կապ ունի Ավետարանի թարգմանությունների պատմության ծագումնաբանական հարցերի հետ:

Մեզ համար ուշագրավն այն է, որ Ավետարանի հայերեն հնագույն ձեռագրերում լուսանցային այս կանոնները համարյա միշտ առկա են եվսեբյան կանոնների հետ միասին, այն ինչ հունական և ասորական ձեռագրերում դրությունը տարբեր է:

Հիմնվելով Տրեքելզի, Հոռնի, Սկրիվենների, Տիշենդորֆի և Բուրգոնի աշխատություններում եղած փաստերի վրա, Վարդանյանը նշում է, որ Ավետարանի հունական հին գրչագրերում ևս պատահում են լուսանցային այս կանոնները, բայց ոչ հաճախ, ըստ երևույթի՝ եվսեբյան կանոնների հետ միասին և երբեմն նույնիսկ առանձին, առանց եվսեբյան կանոնների³¹: Բուրգոնը հունական ձեռագրերում հազիվ երևացող այս կանոնների ծագումը համարում է ասորական³²: Հայտնի են նաև լատինա-գոթական Ավետարանի՝ Զ դարից մնացած երկու ձեռագրեր, որոնք նույնպես ունեն այս լուսանցային կանոնները և նրանց ծագումը՝ Օ. ֆոն Ֆրիդենը նույնպես համարում է ասորական՝ հունական ձեռագրերի միջնորդությամբ եկած³³, թեև, ըստ Նորդենֆալկի, լու-

³¹ Հ. Ա. Վարդանյան, էջ 228:

³² J. Burgon, „The Last Twelve Verses of the Gospels according to St. Marc“, Oxford—London, 1871. Հմմտ. Հ. Ա. Վարդանյան, էջ 223:

³³ O. von Friesen und A. Grape, „Om Codex Argenteus, dess tid, hem och öden“, Uppsala, 1928, S. 81-84. Հմմտ. C. Nordenfalk, „Die Spätantiken Kanontafeln“, Textband, S. 264.

սանցային ծագումը կարող է և հունական լինել ընդհանրապես³⁴։ Սակայն, համեմայն դեպս, բավականին ծանրակշիռ է այն կարծիքը, թե այդ կանոնների ծագումն ասորական է, որովհետև ասորական Պեշիտտոյի Ավետարանին յուրահատուկ երևույթներից է այն³⁵։ Պեշիտտոյի Ավետարանի համարաբառային կանոններն ունեն երկու առանձնահատկություն։ Այնտեղ նախ՝ Ավետարանի բնագրերի եվսեբյան հատվածումները բարեփոխված են։ Մատթեոսի Ավետարանը, փոխանակ 355 հատվածի, բաժանված է 426 հատվածների։ Մարկոսի, փոխանակ 236-ի, 290 հատվածների։ Լուկասին, փոխանակ 342-ի, 402 հատվածների։ Հովհաննեսին, փոխանակ 232-ի, 271 հատվածների։ Այնուհետև՝ Պեշիտտոյի Ավետարանի ձեռագրերում գտնում ենք թե՛ այս նոր հատվածումների հաշվով վերակառուցված եվսեբյան կանոնները և թե՛ նույն հատվածումների վրա հիմնված լուսանցային կանոնները, որոնք երբեմն միևնույն ձեռագրում համատեղված են, բայց ձեռագրերի մեծ մասում եվսեբյան կանոնները բացակայում են։

Արդ՝ հասկանալի է, որ Ավետարանի հունական ձեռագրերում հազիվ երբեմն պատահող լուսանցային կանոնների ծագումն անտարակույս Պեշիտտոյից է, բայց իր հերթին այդ դրությունը բյուզանդական աշխարհում վերակառուցման է ենթարկվել՝ եվսեբյան ընդունված հատվածումների հիման վրա։ Նույնպիսի վերակառուցված ձևով մենք դրանց հանդիպում ենք նաև Ավետարանի հայկական ձեռագրերում, բայց այստեղ՝ ոչ որպես հազվադեպ երևույթ, այլ սովորական։ Նկատի ունենալով այս հանգամանքի նշանակությունը, ստորև բերում ենք հայերեն Ավետարանի՝ ստույգ թվական կրող հնագույն օրինակների պատկերը՝ ըստ Երևանի Պետ. Մատենադարանի ձեռագրերի, ընդգրկելով մինչև 1240 թվականը։

1. Զեռ. № 6200.— Ժամանակ՝ 887 թ.։ Նյութ՝ մագաղաթ։ Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր։ Գրիչ՝ Սահակ Վանանդացի։ Վայր՝ անհայտ։ Հայտնի է Լազարյան Շեմարանի Ավետարան անունով³⁶։ Ունի թե՛ եվսեբյան կանոնները, թե՛ լուսանցային կանոններ։

2. Զեռ. № 6384.— Ժամանակ՝ 902 թ.։ Նյութ՝ մագաղաթ։ Գիր՝ ուղղագիծ երկաթագիր։ Գրիչ՝ Սարգիս։ Վայր՝ անհայտ։ 2ունի եվս. կանոնները (թափված են սկզբի թերթերը)։ Ունի լուս. կանոններ։

3. Զեռ. № 6202.— Ժամանակ՝ 909 թ.։ Նյութ՝ մագաղաթ։ Գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր։ Գրիչ՝ Թութայել։ Վայր՝ Կ. Պոլիս։ 2ունի եվս. կանոնները (թափված են սկզբի թերթերը)³⁷։ Ունի լուս. կանոններ։

(Ծառունակելի)

³⁴ C. Nordenfalk, ibidem, S. 264.

³⁵ Ibidem, S. 223-227. Մանրամասն տեղեկություններ են տրվում ասորական Պեշիտտոյի ձեռագրերի պարզած իրողության մասին։

³⁶ «Ավետարան ըստ թարգմանությանն նախնեաց մերոց, գրեալ ՅԼԶ թ. Հայոց և լամի Տեառն 887: Լուսատիպ հրատարակութիւն գրչագրի Լազարեան Շեմարանի Արևելեան Լեզուաց, արդեամբք պատուոյ հոգաբարձոյի ճեմարանիս իշխան Սիմեոնի Արամելիք-Լազարեան: Մոսկուա, ՌՅԽԸ—1899»։

³⁷ Սկզբից թափված թերթերի փոխարեն նորերն են գրվել ԺԳ դարում և այժմ այնտեղ կան նաև Եվսեբիոսի կանոնները, բայց դա ապացույց չէ այն մասին, թե դրանք եղել են բուն օրինակում։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Վարդապետը եկեղեցույ	3
Հաղորդագրություն	7
ՊՐՈՖ. ԻՌԱՆ ՔԱՀԱՆԱ ԿՈՍՄԱՆ—Առաջին չորս դարերի հայրաքանական գրականության արժեքը անտիկ մշակույթի շրջանակում	8
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ	16
Մայրագույն վարդապետական իշխանության տվչություն	20
ԶԱՎԵՆ Ն. ՎՐԴ. ԱՐՁՈՒՄԱՆՅԱՆ—Եկեղեցագիտական միջազգային վեցերորդ համագումար	22
ԳՈՀԱՐ ԱԶՆԱՎՈՒԹՅԱՆ—Անտիպ էջեր Տ. Գաբեգին Հովսեփյան կաթողիկոսի նամակագրական ժառանգությունից	25
Կանոնադրույթ ի պէտս հանդիսաւոր աւուրց	33
Մահ Միրալի Դ. Մազմանյանի	41
Յուզակ Մայր Աթոռ ա. Էջմիածնի նոր ստացված ձեռագրերի	43
Հ. Ս. ԱՆԱՍՅԱՆ—Հնչ համաքարքատային գրականությունը և հայ մատենագրության համաքարքատը	49

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS

Հանձնված է արտադրության 1/XI 1971 թ.: Ստորագրված է տպագրության 17/XII 1971 թ.:

Տպագրական 4 մամուլ, թուղթ 60×84¹/₈, պատվեր 781

Մայր Աթոռ ա. Էջմիածնի տպարան, 1971 թ.

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1971 թ.